

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1985 — Ч. 9 (293)

**О. Зілинський: СЛОВО ПРО МІСТО Й МІСЦЕ
НА ЗЕМЛІ**

М. Павлишин: «Я, БОГДАН» П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

**А. Ранніт: ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ —
УКРАЇНСЬКИЙ ГРАВЕР**

**Л. Онишкевич: КИБАЛЬЧИЧ, КОНДРАТЮК,
КОРОЛЬОВ — ПІОНЕРИ КОСМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

І. Головінський: ПСИХОЛОГІЯ В УКРАЇНІ

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.
Рік видання третій
Річна передплата 25 ам. дол.
Редактор: Володимир Малінкович
Видає: «Сучасність»
Друкується російською мовою

Замовляти:

«Sučasnist» e. v. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5, BRD

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В ХХ СТОЛІТТІ

Документи і матеріали; три томи. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. «Сучасність», 1983, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

У збірці вміщені документи від кінця ХІХ до сорокових років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1985

Ч. 9 (293)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — SEPTEMBER 1985

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,

254 West 31 St., 8th floor,

New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei

Peter-Müllerstr. 43

8000 München 50

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Орест Зілинський*: Слово про місто й місце на землі.
8 *Сергій Параджанов*: Чотири штрихи.
12 *Ліда Палій*: Ше про Параджанова та кіностудію імени Довженка.
17 *Марко Павлишин*: «Я, Богдан (Сповідь у славі)» Павла Загребельного.
36 *Пол Пайнс*: Шість віршів. *Переклав з англійської Богдан Бойчук.*

МИСТЕЦТВО

- 40 *Марина Антонович-Рудницька*: Сімдесятиліття Якова Гніздовського.
46 *Алексіс Ранніт*: Яків Гніздовський — український гравер. *Переклала з англійської Оленка Певна.*
56 *Яків Гніздовський*: Алексіс Ранніт — вісім років дружи.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 66 *Любомир Онишкевич*: Микола Кибальчич, Юрій Кондратюк і Сергій Корольов — три українські піонери космічних досліджень.
79 *Анджей Кемпфі*: «Острозька Біблія» (3 приводе 400-річчя видання, 1581-1981).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 86 *Степан Процюк*: Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні (II).
98 Просимо виправити
99 *Богдан Струмінський*: Радянська двомовність: добро-діяство чи прокляття?

ПСИХОЛОГІЯ

- 102 *Іван Головінський*: Короткий нарис психології в Україні.

НАУКА І ПОЛІТИКА

- 112 *Сергій Мюге*: Країна доктора Моро або наука на службі комунізму.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 123 *К. С.*: Пам'яті померлого в радянській тюрмі 7 жовтня 1984 року Валерія Марченка.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 125 ПЕРШИЙ ВІНОК. ЖІНОЧИЙ АЛЬМАНАХ. Редактори та видавці Наталія Кобринська і Олена Пчілка (друге видання). — *Петро Одарченко*.

- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

СЛОВО ПРО МІСТО Й МІСЦЕ НА ЗЕМЛІ

Орест Зілінський

I

Темні вікна в ряді домів напроти. Всі сплять. Яка сума снів піднімається від подушок, сплітається в парному повітрі, вируючи вгору, відлітаючи в темний простір, у небуття? Хто й який сон спроможний затримати в собі великим зусиллям неслухняної від нічної свободи пам'яті приманою власної крові, яку так люблять безкровні сні? Вони — ливоскоки між великим океаном того, що було й могло бути на цій широкій землі, й тим невеликим пагорбом, над яким випинається понад простір людина. Вони втрачені в поривах вітру листки з дерева життя, неповторні до нерозпізнання, як усі листки й листи, що мають свій зміст. У них зникає границя, яка мучить нас свідомістю кінця, немає в них дійсного горя й печалі, бо все в них — змінність духу, що його єдина правда — шукання. Того духу, якого не можна пригвоздити цвяхами болів на хрест, що його робили людські руки. Того духу, що горить як полум'я, котре визволюється в небуття, щоб знову бути.

II

Чорний великий павуче, вбитий мною за епічної ночі! Яка випадковість поклала тебе проти нагло засвіченого світла, післанець темряви? Які дощі вигнали тебе з твоїх тісних, але обжитих криївок на пригоду, що стала зрадою? Чи й у тебе існує старіння, в якому вмирає інстинкт, і хочеться втікати вже тільки туди, де тепло й спокійно? Там, у щілинах заснованого порохом муру, ти був королем, певним сили своїх могутніх ніг. А тут тебе пристигли як викрик недоброго розпачу й швидко зім'яли в папір, налякавшися твоєї королівської сили. Якби ти був кволий, тебе б може зловили в торбину й викинули з вікна, жаліючи тебе як недосвідченого гравця в великій льотерії життя. Але ти переріс своє місце на землі, ти став недоречним через свій багатирський зріст, як ті великі динозаври, що попадали на землю як перезрілі плоди. Як ті плоди, що їх уже не хоче носити земля, бо вони безмірні, бо вони гнітять її, лежачи на ній, як обважнілий коханець, що не дає диха-

ти, розпросторений тільки своїм безграничним буттям, переки-
санням тіла, що ніби ллється з казкової діжі, заливаючи все нав-
коло. Ти, павуче, був занадто великою плямою на екрані, що мав
залишатися чистим. Ти втратив місце для свого неповторного
акорду з життям, ти увірвався в акорд, який мусів розсіпатися на
друзки. Там ти був голівкою шпильки, що вбиває єдину точку, але
поєднує простори. Тут тебе вбито як раба, що зрадив своєю вте-
чею величного сюзерена — непроглядну ніч.

III

Коробко прального порошку, розмальована кольорово! Ти
існуєш для тварини, в якій завмер прекрасний світ запахів, що був
колись для неї повторенням щедроти сонця. Твої бундючні кольори
— ніби його нестійке відбиття від добре вимитих скляних
площ. Ти — світло місяця, що радує душу серед ночі, але не пере-
носить справжнього дня. Ти приманлива, як продажна красуня.
Ти існуєш замість пробуджень на леваді, повній квітів, з яких кож-
ний тремтить своїм неповторним барвистим соком. Ти — заміна
райдузі, що грає в краплі роси на павутинні, завішеному на гілці,
яка про це не знає. Ти — для очей, які вчилися й знову забули
бачити. Ти — радість для змислів, настроєних під новий, глухіший
інструмент, ти — найпростіше чудо нашого нового життя, яке
перетворилося в кіно, складене з повторень. Ти — прекрасна аж
до їстівности, але я чую за твоїми чистими кольорами смак
паперу.

IV

Ходжу по вулицях, шукаючи похоронених снів. Навколо мене
рухаються труни. Ті більші — в сірих відтінках, ті менші — в кольо-
рах веселки. На кожній труні прироснена голова — жива й неспо-
кійна. Тут не треба ще ексгумації; вистачило б підважити кришку,
бо цвяхи в ній — не завжди іржаві й міцно забиті. Гробник, утом-
лений своєю монотонною ролею, часто забудеться й вилишить
удар молотка, й залишиться щілина для серця, що ще не зовсім
умерло. Воно позбирає всю кров, успадковану від материнського
погладження, від першої пожежі душі й тіла, коли світ здається
осягненим в одній хвилині, від невгамовної цікавоти ще неналяка-
ної електричними шоками тварини. Воно почне знову битися рит-
мічно, дихати й прагнути простору. Тільки ж простір труни зама-
лий, тягар її віку заважкий для нього, й так рідко знаходиться
поблизу рука, простягнута у простір рухом пошуку, що підважила
б його. Частіше чути глухі зіткнення дерева, коли труни забудуть
себе оминуті.

Так кружляємо в просторі, шукаючи місця вічного спочинку, права хоч на ту остаточноїсть, яку навіть найбільші вщасливлювачі людства не наважуються реформувати декретом.

Але є ще воскресіння з гробу. Хто б видумав його, якби воно не існувало насправді? І де тоді дівається труна, той теплий, надійний притулок зблудженого тіла, і як знайде себе заколихана в спокій тривання душа в поривах могутнього вітру? Якою новою шкурою вона обросте, яке тіло візьме на себе? Тіло далековидіння й пориву, тіло гірської кози, що не знає втоми, інерції простору, безвиглядности часу, а тільки вільне літання без крил. Але як створити для воскреслого тіла моєї душі вільний гірський краєвид?

V

Ціле життя втікаємо від кінцевого й тому неприємного. Бородаті філософи й педагоги вчили нас перемагати слабкість волі, тиццали пальцем в єдино вірну мету. Ми притакували й ішли далі шляхом своєї природи. Хлопець, якого книжки переконали в шкідливості мастурбації, мучився не тому, що від нього втікала справжня любов. Той, хто відчував себе призначеним, не знав, що перешкоди громадяться не в ньому, а в перестроєному на іншу тональність камертоні оркестри. Не можна йти безкарно проти істини, зродженої живим рухом землі. Це не "голос більшости", а те приховане від більшости, чого не можна раціонально визначити, ні передбачити. Це — рухи хмар, проєктовані на людське життя. Безнастанно спадають на нашу землю дощі, й жадна, найменша й найбільша тварина не знає, для чого вона — для щастя чи для згуби. Вона не знає, чи шукати для себе вищого чи нижчого місця в хвиликах неминучости. Вона хоче пити — життя готує для неї утоплення. Вона хоче бути щасливою з доброї ласки стихій, а стихії привалюють її верствою гливого болота. Її щастя — тільки в споміні найкращих хвилин, що дає тілу пам'ять колишньої сили, наказує йому боротися в ім'я наступних просвітлень. Так живемо між кінчним і неприємним, у спалахах надій, в сп'янінній рухом і вигаданому метою, в останньому вагоні поїзду, що рухається в невідоме.

ЧОТИРИ ШТРИХИ

Сергій Параджанов

1. Вітри Сабурталло

Телеграма повідомляє про смерть у горах...

Лежу в Тбілісі дві години. Стільки ж треба часу, щоб добитися до центру. В місті великий рух... Гори вже не ростуть... вони зупинилися... вулиці стали вужчими. Криті перехрестя... заборонено сигнали... їх замінила лайка шоферів.

Роздивляюся земляків... Тут, як і завжди, свій порядок в одязі... Нова, вигадана хода та пласкі кепі. І, до речі, те ж саме — на цвинтарі.

Куди поділися хрести і сумні архангели з Амetskого каменя, що у вічній пам'яті схилилися над моїми предками? Вони назавжди лишилися на глухих кладовищах міста, про які згадують у випадках насильства чи крадіжки, що трапляються на їхній території, або печаляться один день, коли надійде повідомлення з міськради про те, що цвинтар переобладнано в парк культури та відпочинку. А коштовними надгробками облицьовують місто.

А це новий цвинтар над проваллям в Сабурталло. Натюрморти, що скидаються на неприбрані столи... мох... посуд з глини і металу... Здається, що могили продаються в магазинах подарунків...

Я стою над могилою батька. Вона на новій ділянці. Земля, пересипана друзками скла від пляшок з вином, які за звичаєм розбивають в головах, де й лежить зелений батьків капелюх... поруч на могилах лежала пласка кепка, з іншого боку — міліцейський картуз.

Я довго стояв над могилою батька... дорікаючи йому тим, що він позбавив мене дитинства.

Подув різко вітер з Сабурталло... зірвав з мене капелюх і капелюх з могили батька, кепку і міліцейський картуз...

Я здаюся смішним збоку, людина, що женеться за своїм капелюхом... Я наздоганяю його, повертаюся до могили.

Дитинство? Що це? Чому я не запам'ятав його? Чому я докорю ним усім і навіть тим, що померли?

Українська інформаційна служба "Смолоскип" одержала з України чотири новелі Саркіса (Сергія) Параджанова. Нам не вдалося встановити, чи ці новелі були будь-коли публіковані. Так само невідомо нам, якою мовою вони були написані. Ми їх одержали в українській мові.

Вітри Сабурталло! Мабуть, вони не тільки зривають капелюхи з могил, вони поновлюють у пам'яті час... ось що...

Довгі коридори фортеці перетворені у в'язницю. Мені дозволяють побачення з засудженим батьком.

За ґратами стояла людина, якій я дорікав... Він усміхався. Підморгував... І високо піднімав над головою великого коника. Печального коня мого дитинства.

2. Мадонна

Товарний ешелъон віз мене в Крим — мене, асистента режисера, з дотами й дзотами Круппа, з шарнірними й м'якими опудалами німців, з картонними танками та мінометами.

Цього літа 1947 р. на Кіркінезькому перешийку не цвіли мальви... Не білили жінки хат з німецьких касок. Війна, навіть кіновійна, лякала їх.

Я, сподіваючися на "п'ятірку", в надії пізнати предмет, з чередою корів, кинутих на заміноване поле "Турецького валу".

Ось вона — Генуезька фортеця... Кіркінезька затока. І лисячі нори — надійна схованка для німців...

Я заходжу в одну з них. Розрізняю в сутінках нішу для каски — готика. Ніша для гвинтівки — готика; нари в готичній арці. Ніша для казанка. Готика, готика — то рання, то пізня, але готика, а ось і автор, що створив готику Кельнського собору і готику лисячих нір. Його каска... він сам... його портмоне...

Я залишаю його самого в темряві готики й виходжу з трофеями на світло... Монети всіх країн, через які пройшли німці... срібло... мідь, алюміній, радянські десять копійок і рудувате пасмо волосся в целюлоїді. Може, дитини?

Каска — я довго вдивляюся в неї... Із заржавілого дна дивиться на мене Мадонна — теж готична. Я дивлюся на пасмо. Мадонна теж рудувата.

3. Бегемот

Товарний ешелъон віз мене.

Розчарувавшись в собі, в тому, що йому ніколи не приручити цю тварюку, дресувальник люто вдарив хлистом бегемота... Приголомшений несподіваним ударом, бегемот збив дресувальника з ніг... вони обидва повалилися на манежі.

Рішення було прийняте одразу. Дирекція списала бегемота в міський зоопарк, встановивши, що бегемот "божевільний".

За два роки я знову в Києві... Не шелестить тоскно під ногами мідне листя каштанів. Мжичка...

З хвилюванням блукаю мокрими алеями пустого зоопарку. Це

ми з тобою, мабуть, винні, що мешканці його — жebraки. Вони, притиснувшись до ґрат, проводжають мене поглядом, сподіваючися на подачку, а я нічого не маю дати їм...

Біля одного з вольєрів було чомусь багатолюдно і гамірно.
Я зупинився.

За ґратами бегемот, божевільний бегемот, робив те, що не виходило в нього два роки тому, на манежі.

4. Хлопчик і рибка

Протягом усього свого життя він рибалив. Але мало хто знав, що він глухонімий. "Міські" знімали мотори і залишали йому на зимовий догляд човни. Човни, як косяки гігантських риб, щільно лежали один біля одного, мокли під дощем, чорніли під снігом, чекаючи літа...

Хату він побудував прямо, на схилі пагорба, обніс тином, викопав колодязь.

В одному з вікон виднілися бики зірваного німцями мосту через Дніпро, в інше — дзвіниця Видубецького монастиря.

Ранками він сідав коло вікна і спритно розпанахував риб'ячі животи. Вичавлював вузлуватими пальцями червонувату рідину, серед якої стирчав прозорий пухир... Нанизував рибу на прутики лози і з непокритою головою з'являвся біля свого перелазу, очікуючи покупців... Мчали автомашини... Дзеленчав трамвай... З'являвся перший покупець...

Сьогодні вранці він, як завше, сидів коло вікна, спритно розпанахував риб'ячі животи. Вичавлював вузлуватими пальцями червонувату рідину, серед якої стирчав прозорий пухир, але... він підвів голову.

У вікно уважно дивився на нього хлопчик. Від його притаєного подиху шибка тьмяніла і обличчя хлопчика розпливалося.

Старий усміхнувся і припинив роботу. Він поманив вузлуватим пальцем хлопчика.

Хлопчик миттю заскочив у хату. Він дивився у відро, де на дні коливалися сірі хвости риб... Він засукав рукав і поволі опустив руку в відро.

В руці його була рибка. Він подивився на старого. Старий одвернувся. Хлопчик миттю вискочив з хати.

Бігли, брязкаючи, трамваї... блищало скло, бігли машини, білі, сині, чорні... Миготіли колони... вітрини... решітки... решітки... справа, під ногами... над головою.

Акваріум... водорості... оранжєві рибки. Рука опустила рибку в зеленувату воду. Насипала крихти.

Оранжєві рибки, ставши сторч, поїдали крихти. Сіра рибка несподівано для всіх стала світлою і сріблястою. Вона плавала

животом догори. В очах у хлопчика забилася розпука.

Як завше, ранками старий сидів коло вікна. Спритно розпанахував риб'ячі животи, спритно вичавлював вузлуватими пальцями червонувату рідину, серед якої стирчав прозорий пухир...

Старий підвів голову. Над відром стояв хлопчик. Старий відвернувся.

Хлопчик швидко зловив рибку й миттю вискочив з хати. Втративши контури, бігло на нього місто... дзеленчали трамваї... Обганяли один одного дроти... блищало скло... бігли машини, білі, сині, чорні... вітрини...

Акваріум. Оранжеві рибки. Ситий кіт. Рука опустила рибку в зеленкувату воду. Насипала крихти.

Оранжеві рибки сторч поїдали крихти.

Сіра рибка вдарилася об дно. Скаламутила влечаний пісок. Закружляла, вперлася в скло акваріюма.

Ранок. Хлопчик спав...

В акваріюмі плавала, перевернувшись животом догори, сіра рибка.

Як завше ранками, старий спритно розпанахував риб'ячі животи. Спритно вичавлював вузлуватими пальцями червонувату рідину, серед якої стирчав прозорий пухир...

Старий підвів голову.

Хлопчик стояв над відром. У нього тремтіло підборіддя. Хлопчик ледве стримував сльози.

В руці він тримав сріблясту сіру рибку.

Старий зненацька різко схопив хлопчика вузлуватими пальцями за руку.

У хлопчика перекривилося від болю обличчя.

Старий захрипів. Він показав на білий Дніпро. Він щосили штовхнув хлопчика...

Хльоскали в обличчя дзвінкі гілки верб. Оглушливо хрускотів сніг під ногами. Бігла сиза завія по голубій гладині Дніпра...

Хлопчик зупинився біля ополонки. Він нахилився. Рибка соняшно випала з рук. Плюснулася в чорну воду.

Хлопчик вдивлявся в дно... Перебіг до іншої ополонки... Тисячі ополонок... Хлопчик, як молекуля, перехоплювався від однієї до іншої. Біг, підхоплений вітром. Назустріч сонцю, що запалювало обрій. Потім не було чорних ополонок. Тільки дужі чоловіки, високо піднімаючи ломи, били в лід... били... били... Розколювався лід. І луна котилася назустріч природі, що пробуджувалася. Хлопчик, схопившись за крижину, летів униз, за течією. Гриміла ріка. І несла все швидше й швидше крижину з хлопчиком. Йшли косяки гігантських риб, палаючи лускою. А сонце золотило воду. А хлопчик, захлинаючися в золотій воді, сміявся, реготав.

ЩЕ ПРО ПАРАДЖАНОВА ТА КІНОСТУДІЮ ІМЕНИ ДОВЖЕНКА

Ліда Палій

З великим зацікавленням прочитала статтю Вілена Барського про Сергія Параджанова (*Сучасність*, грудень 1984). Автор незвичайно вміло проаналізував творчість цього великого режисера, як також влучно схопив його складний характер. Долучена до допису фотографія навела й мене на спогади. Робила я це фото на балконі помешкання Параджанова в час свого короткого перебування в Києві 1968 р. Пригадую, що Сергій позував тоді в рясі в зелені взору з фільму *Саят Нова*, до голови притулив мідяну, мабуть, перську тарілку, а другою рукою вхопив старосвітську прасу.

Параджанов є знаменитий актор і любить "награвати ролі" та мінати їх з хвилини на хвилину. Може саме завдяки цьому талантові він такий незвичайний режисер. Він спонтанний, повний енергії, непосидючий, і не раз важко було передбачити, що він знову придумає. Було враження, наче б у нього надмір творчої фантазії, яка переливалася через вінця.

Ось пригадую, як він, спершися об фортепіано, з перебільшеним патосом виводив "душешіпательну" (жалісливу) мелодію: "Оце так Вертінський співав перед Сталіном, повернувшись з Заходу... й доспівався".

За хвилину Сергій уже розповідав про гуцула, що питав його: "А якої вам, паноньку, заграти на дримбі, сумної чи веселої?" Тоді Параджанов грав на дримбі обидві версії, очевидно, без різниці. Він говорив дивною гуцульсько-українсько-російсько-вірменською мовою.

Барський не помиляється, коли каже, що Параджанов приголовшує з першої ж зустрічі. На мої перші слова до нього про те, як я захоплена *Тінями забутих предків*, він відразу заявив: "Я б не таке створив, коли б не ці клятї..."

Коли не помиляюся, Параджанов жив на шостому поверсі кам'яниці на бульварі Шевченка напроти будинку цирку. Ліфт там майже ніколи не функціонував, отож усім численним (що й Барський підтверджує) відвідувачам доводилося дряпатися до нього мов на Арарат. Туди приходили співробітники з кіностудії, мистці, поети. Дискусії були палкі й цікаві, Параджанов, однак, царював над усіма. Друзі його любили й піддавалися його примхам і заба-

З останніх знімок С. Параджанова

ганкам. Під час одних з моїх відвідин Сергій сказав графікові Григорієві Гавриленкові відразу ж подарувати мені два свої рисунки та подиктував присвячення. Про передчасну смерть цього цікавого мистця я також дізналася зі спогаду Барського (*Сучасність*, лютий 1985).

Бували в Параджанова й "екзотичні" гості, як от незвичайно порядний, елегантно вдягнений молодий чоловік, якого він представив, як одного з останніх грузинських князів. Це могла бути правда, а могло бути ще одне з параджановських розігрувань. Мені заімпонувало те, що грузин майже не вмів говорити по-російськи.

Стіл у Параджанова завжди був завалений кавказькими овочами, сирами та напоями (чомусь запам'ятався коньяк "Арарат").

Одного вечора Сергій витягнув із величезної перської вази поему, яку присвятив йому молодий український поет. Поема була політично відважна (цей вірш у дещо відмінній версії був пізніше друкований анонімно в еміграційній пресі). Сергій читав поему вголос і тішився нею, мов мала дитина.

Параджанов не завжди був веселим, іноді знімав маску актора, говорив тоді про своє особисте життя, особливо про сина, який залишився з матір'ю після їхнього розлучення.

Помешкання у Сергія було наче музей, повне цікавих картин, ікон, кераміки, кахлів і іншого добра. Друзі приносили йому завжди якісь інші "скарби". І Параджанов був "роздайбіда", ніхто не виходив від нього без гостинця. Мені припала прегарна стара свита з битого сукна, через знайомих він передав мені ще й примітивну ікону-коляж власної роботи. Я йому вислала різьблений перуанський бутель з гарбуза, не знаю, одначе, чи дістав він його. Через мене й мою подругу Сергій передав ручно мережану скатерть американському письменникові Джонові Апдайкові, який раніше відвідував Параджанова. Влада не могла, чи не хотіла розуміти такої людини, тож судили його пізніше, між іншим, і за "торгівлю".

Під час мого побуту в Києві Параджанов уже кінчив фільм *Саят Нова*, тільки звукозапис не був ще зовсім готовий. На моє прохання показати фільм він відповів, що "коли штани не скінчені, кравець не дозволить їх одягнути". Він показав тільки фільми молодого режисера Леоніда Осики *Кам'яний хрест* та *Жінка іде в море* (див. *Сучасність*, грудень 1968). Пригадую, що під час показу несподівано ввійшов до малої переглядової залі визначний конструктор літаків Олег Антонов і Параджанов мусів від нас відійти та "забавляти" гостей. Мій сусід мені шепнув, що Антонов наш земляк.

Співробітники кіностудії імени Довженка прямо обожнювали Параджанова, дали йому прізвисько "Геній" і так завжди посилалися на нього. Я відвідувала кіностудію кілька разів. Старенький сторож біля брами й не догадувався, що я "чужинка", коли я проходила в товаристві когось із співробітників.

На кіностудії я зустріла багато цікавих людей: режисерів, акторів, мистців. Був це час, коли культурна "відлига" ще не зовсім покрилася льодом і студія була тоді ще сповнена ентузіазму, плянів на майбутнє українського кіна. Присутні говорили всі по-українськи. Режисер-українець, який приїхав до Києва з Сибіру, хвалився тим, як він дуже швидко вивчив українську мову від друзів на студії. Говорили про релігію, про хрищення своїх дітей, крити-

Триптих; кадр з незакінченого фільму «Київські фрески»

кували окупацію Чехо-Словаччини. Дискусії відбувалися звичайно в буфеті кіностудії, коли він був офіційно закритий, Параджанов не брав у них участі.

Мріяли тоді про нові добрі українські фільми. Всі захоплювалися фільмом Юрія Ільєнка *Ніч під Івана Купала*, який тоді вперше й, мабуть, востаннє демонстрували протягом кількох днів в одному з київських кінотеатрів. Шкодували, що Параджанову не дозволили скінчити "Київських фресок". Хтось мені дав фотографію, мабуть, якогось кадру цього фільму. На ній видно розп'ятого разом з двома розбійниками Христа на тлі далеких бань Софійського собору. Хтось також заповнив мої кишені знімками кадрів фільму про малярку-примітивістку Марію Примаченко. Це, мабуть, був фільм *Створи своє сонце*, виготовлений студією науково-популярних фільмів, який, здається, не дозволено ніколи демонструвати.

Як відомо, тепер, після повернення з заслання, Параджанов живе в Тбілісі. Мій знайомий, вірменин-канадець, відлучився від групи туристів у тому місті в 1980 р. і знайшов Параджанова. Сергій спершу вибачився перед гостем, що немає його чим пригостити, але врешті десь роздобув чай. Коли мій знайомий спитав Параджанова, який фільм він хотів би створити, якби мав можливість, він заявив, що його мрія — це твір про вірменського героя

Давида Сасунського "Свято в Сурамі". Як тільки Сергій побачив у відвідувача фотоапарат, то відразу вдягнув кольоритну свиту, почав позувати, як за давніх часів, і ще наказував гостеві, як компонувати фотографії, як висвітлювати... Зі знімків видно, що Сергій не дуже змінився, може борода більш посивіла, а може з'явився смуток у очах, замість пустотливих іскорок.

Є підтвержені вістки, що Параджанов недавно скінчив фільм у Грузії. Вірменський журнал *Горизонт* з Монреалю, восени 1984 р. надрукував статтю про працю Параджанова над тим фільмом з фотографією, що показує його під час режисерської праці.

Тут, на американському континенті, Герберт Маршалл, з Центру радянських і східноєвропейських студій при університеті Південного Ілліною, писав працю про Параджанова. Мені невідомо, чи ця праця вже вийшла книжкою.

Вважаю, що українці повинні більше цікавитися долею Параджанова. Це людина, яка мала відвагу спільно з іншими визначними громадянами Києва тричі підписувати протести до уряду проти безпідставних ув'язнень і закритих судових процесів. Він був незмінно чесний із собою і відмовився їхати до Аргентини, щоб прийняти нагороду за фільм, коли почув про умови такої подорожі на Захід. Це людина, яка зробила не абиякий внесок в українську культуру своїм, знаним на весь світ фільмом *Тіні забутих предків*. Через те можемо його зарахувати до лав наших шістдесятників.

«Я, БОГДАН (СПОВІДЬ У СЛАВІ)» ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Марко Павлишин

I

"... Про* що найчастіше говорять чоловіки на війні і в неволі? Мабуть, про жінок, бо з ними пов'язується найбільша воля, найпишніші її розкоші. Я не був наймолодший серед своїх товаришів по нещастю, але духом міг би вважатися за наймолодшого, і тепер карався чи не найдужче, бо мав самі спогади, не лишив на Україні ні дружини, ні дитини, всі мої дотеперішні роки з'їдені були едукацією та службою при батьковому боці та при боці у коронних гетьманів. Тепер лунали в мені латинські вірші та словеса святих отців, а ще жили спогади про безкінечні переходи, про нічліги під відкритим небом, на вітрі й холоді, коли зігрітися міг тільки біля теплого кінського боку, про пільму й тишу, про вовче виття й пташиний клекіт. Згадував вродливу жінку, що з веслом на плечі спускалася в Трахтемирові до Дніпра, і я пропустив її, не зупинив, не спитав навіть, як звати. Чом же не спитав? І ще вродливішу, яка спала серед корзин з вишнями на березі Тясьмину, а тоді, прокинувшись, солодко потягалася всім молодим, гнучким, як лозина, тілом і ще солодше всміхалася назустріч чоловікові, що йшов од човна, в драних штанах, з брудними худими ногами, розкучманий, нікчемний. Чом не заступив того чоловіка, не став перед очі тої жінки, не зазирнув їй у очі? І ту, що несла в Переяславі на коромислі відра з водою і прихилила одне, щоб напилося мале хлоп'я, і вода лилася на землю, хлоп'я після кожного ковтка зводило розсміяні очі на жінку, а вона теж сміялася і була прекрасна, як Божа Мати. Чому ж не сміялася до мене? І ще ту, яку питав дорогу десь під Богуславом, і ту, що промайнула в зеленому листі на пасіці в знайомого козака під Корсунем.

І серед тих безладних спогадів, викликуваних чужими жалями й похвальбою марною, зненацька припливло, стало перед очима, приголомшило, знетямило видіння з дитинства, забуте, власне й

* Щоб увести читача в світ і стилістику роману Павла Загребельного *Я, Богдан* (Київ: В-во "Радянський письменник", 1983), наводимо уривок з нього (стор. 42-51). Правопис оригіналу збережений. — Ред.

незнане, дивом зачепилося за самий край пам'яті, а тепер відтрутило все, навіть недавнє, вже не був я гірким невольником, а малим хлопцем, і не в Стамбулі, а в Переяславі, і не турецькі байрами святкувалися недовірками, а пропахлий яблуками Спас, і ми з батьком та матір'ю в гостях у Сомків переяславських, дорослі гомонять десь у хаті, а ми, малеча, граємося на причілку, Мишко Сомків такий, як і я, десятилітній, Якимко ще ззвсім малий, не навчився й ходити, лиш повзає, і сестричка їхня Ганна, восьмилітня. Ми з Мишком робили з біленьких кабачат воликів та корівок: встромляли в кабачата дерев'яні палички — «ноги, роги і хвости» нашої худоби, малий Якимко норотив висмикнути ті «ноги» та «роги», ми відбивалися од нього, Ганна сміялася. Вона сиділа під самою хатою, впиралася худенькою спинкою в білу стіну, ноги простягла по густому спориші, рученятами знай поправляла біленьку сорочину полотняну, що була надто коротка і все якось задиралася, оголюючи її колінця і стегенця. Мабуть, ми надто заклопотані були своєю «чередою» і чи й дивилися, чи й не дивилися на малу Ганну, така неувага ображала дівчинку, в зародку в ній уже жила жінка, яка вимагала шаноби, поклоніння і вірності, а ми, мов останні мугирі, не вміли того збагнути, далекі від думки про своє чоловіче призначення, і хто ж міг нам про нього нагадати, як не майбутня жінка. Вибравши хвилю, коли Якимко не докучав нам своїми руйнівними замірами, Ганнуся облишила своє змагання з сорочиною і, як сиділа, грайливо і невинно враз розсунула свої ноженята, і блиснуло білим, сліпучим, спантеличило нас обох, мене й Мишка, образ недозрілого лона, поділеного навпіл вузьким, як стебельце трави, рівчачком, промайнув перед нами видінням бентежним і гріховним, щось сокровенне, роздвоєне, як пшеничне зерно, таємнича щілінка, борозенка, що розокремлює світ, зробило нас геть одурілими, зосоромленими до краски в лицах, до сліз і образи, а Ганна з несвідомою зухвалістю ждала і немовби хвалилася: «А в мене — ось...». Босонога, тонкотіла, на зеленім спориші.

Ніколи не згадувався мені той причілок і ті несподівано розкинені дитячі ноженята, і тільки тут, в бусурманськiм гнізді, в неволі й приниженні, прийшло і вже не відходило; я притьмом дивувався, що забув про Ганну Сомкову і ніколи не пробував побачити її або хоч спитати про неї, карався за свою неувагу й черствість душевну, віднаходив у незнаній, власне, дівчині цноти й приваби геть невідомі, вже не думав про смерть, а хотів будь-що вижити, щоб повернутися і знайти Ганну і... Як міг її загубити, забути, втратити? Як? Тоді були невинні, безгрішні, може досконалі, як боженята, а тепер гріх народжувався в мені від самого спогаду, гримів у серці, клекотів гарячою кров'ю — і не було рятунку. Думав: як

же я загину і не побачу більше її? Як же це? Хіба можна? А вона ж виросла, розквітла, як ружа. Не хотів думати, що хтось її вже взяв, що хтось доторкується до неї, чує шепіт її і сміх... А я чую голос її, і вже не дитячий, і голос той мовить тепер не про дитинство, і не про теплу траву на причілку, і не про зозулю в ліщині. Тепер нагадує він про недосяжне і нездійсненне, і в ньому воля, втрачена навіки не тільки мною і моїми нещасними товаришами, а й усім світом і цією землею, землею рабства, крові й принижень. Крижана купіль страждань і спогадів. Як сповідь церковна після зла несодіяного.

Платив данину пеклу, ще й не заборгувавши, опинившись за чужі борги за чужим морем і в чужій чужині. Хто виведе, перевезе, перенесе, покаже й допоможе? Миколай-угодник чи святий Христофор?

Дика жадова життя пробудилася в мені, аж самому стало страшно, я гамував ту жадобу, а вона виривалася у вчинках несподіваних, часом шалених, як то сталося зі мною на Єгипетським базарі, куди ми щотижня їздили на закупи для двору паші з його незліченною челяддю.

В Стамбул прийшла чума. Вона майже не покидала цього величезного міста, вічно гніздилася в його нетрях, в бруді і поплутаності вуличок, у давезних ровах, повних нечисті, попід мурами, в підземеллях. Наповзала то з одного берега, то з другого, охоплювала все місто або ж зачіпала лиш його край, справляла свої чорні бенкети в дільницях бідняків, на базарах і в каравансараях, в яничарських кишлах, в палацах вельмож, а то проникала й за мури султанського Топ-капи. Цього разу вона розкошувала у великому городі султанів, не перебиралася тим часом ні в Скутарі, ні на Галату, так що ми лиш придивлялися до того, що діється по той бік Золотого Рогу, хоч кожен з нас знав, що неминуче доведеться переправлятися каяком на той берег затоки — купувати припаси на Єгипетському базарі, і кожен сподівався, що промине його чаша ся гірка, а там вже як воно вийде. Там, у дільницях серед великих мечетей і базарів, били вдень і вночі чорні барабани, розганяючи люд, коли в чорних возах везли мертвих. В чумних домах кричали вмираючі, і яничари, щоб вкоротити їхні муки, підпалювали ті доми разом з людьми. Обступали цілі дільниці, загрожені чумою, і кожного, хто пробував вирватися звідти, вбивали, як собаку. Чорні вогнища горіли на вулицях Стамбула, мов нагадування про те, що в цій землі ніколи не було милосердя.

Нас погнали на Єгипетський базар, погнали в саме осереддя чорної смерті, і я теж опинився серед нещасливих рабів.

Базар клекотів і гомонів, так ніби не було ніякої чуми довкола,

не горіли чорні вогнища і не били чорні барабани вгорі коло мечетей. Продавався й купувався тут цілий світ, купці з товаром сиділи мовби спервовіку, юрмовища перекочувалися широкими переходами знизу і вище, аж туди, де цей базар змикався в загадковий і незбагнений спосіб з Бедестаном, головним стамбульським базаром, вавілонським стовпотворінням, черевищем безмежним, де, як сказано в Святій книзі, «зуби звірів, і скорпіони, і змії, і меч, що мстить нечестивим погибеллю».

Два турки-двораки капудан-паші ганяли нас по базару сюди й туди, купити те, купити се, ми напихали городиною й садовиною плетені коші, які тягли за собою, сипали в шкіряні міхи якісь горіхи, збирали в маленькі торбинки безцінні прянощі, наливали у величезні тонкогорлі глеки оливкову олію і виноградний оцет, іншим часом веселе сновигання серед цих юрмовищ, може, й утішало б молоді наші душі, однак тепер було не до веселощів духу, бо повсюди чатувала на чоловіка чорна смерть, і не знати було, де вона ховається: чи в червонобоких персиках з Бурси, чи в тугих гронах ізмірського винограду «султаніє», чи у величезних кавунах з Діярбаркира, чи в амасінських яблуках, що пахощами своїми нагадували рідну домівку і все, навіки втрачене.

Турки наші, здається, не лякалися чуми, бо мали в себе на грудях повішені в шкіряних капшуках гілочки омели, привезеної з тої самої Амасії, з якої везено до Стамбула й славетні причорноморські яблука. Казали, ніби та омела рятує від пошесті, але для того, щоб вона справді допомогла, то треба було зривати тільки ту, що росте на яблунях, і зривати мав неодмінно шаленець, неодружений і невинний тілом, і неодмінно вдосвіта. Рабам така річ була недоступна так само, як носіння зеленого або будь-якого яскравого одягу, тому й одягнені ми були в шаровари й халати якогось мишачого кольору — барва пилу дорожнього, нужди й нещастя.

Треба було закупити горіхів і горішків, яких тут було, мабуть, стільки різновидів, як у нас вдома квасолі абощо. Великі, маленькі, круглі й довгасті, трикутні якісь і плескаті, брунатні, золотисті, зеленкуваті, білі, насипані в лантухах, в дерев'яних ящиках, просто купами на прилавках, всуціль ряди горіхові, і продавці так само неоднакові, як їхній товар: турки — старі й молоді, сірійці, греки, навіть чорношкірі арапи.

Нашим сторожам забaglося купити кругленьких, надто смачних горішків з Малатї. Продавали їх два геть молоді хлопці, які металися між лантухами, повними горішків, і залізними вагами з таким спритом, що люд сунув сюди валом не так купувати, як подивитися на цих молодих спритнярів.

Хто хотів купити якусь там кількість горішків, казав про це

одному з хлопців, той мовчки обертався до лантуха, зачерпував звідти бляшаним, вичовганим до блиску шполиком саме стільки, скільки просив покупець, і кидав через плече, не дивлячись, точно на шальку терезів так влучно й уміло, що жоден горішок не падав на землю, і майже завжди вгадував вагу з такою точністю, що це вже межувало з чаклунством. Коли ж не стачало до потрібної ваги або була зайвина, то вимірювалося це одним-двома горішками. Зайвини молодий купець не прибирав, а недостачу поповнював з такою самою хвацькістю, як і основну вагу: хапав пучкою один або два горішки і, не дивлячись, та ще й обкручуючись на одній нозі кілька разів, мовби щоб забити памороки, точно кидав на шальку терезів, аж замотані в чалми правовірні, що спостерігали цю веселу гру-продаж, хитали головешками й прицмокували побожно: «Великий Аллах, і чудеса та дива Його на землі великі».

І ось там пойняла мене якась несамовитість, пойняла й понесла, і мало не занесла до погібелі; щастя, що наші погоничі турецькі виявилися людьми сонними й байдужими і не мали того вогню в крові, який спалахнув у мені од видовища отих молодих зухвалих купчиків з Малатї.

Мені чомусь привиділося, ніби я не отут, на Єгипетському базарі, серед бусурманських роззяв, а в чистім полі, сиджу під деревом, прикривши лице шапкою від сонця, а поряд стоїть кінь мій, прив'язаний до того дерева, і я і кінь мій спочиваємо після довгого переходу, а довкола тиша, тільки жайворонок десь між Богом і людьми видзвонює, та сонце тихо гріє, та вітерець шовковий гладить тобі руки і груди. Шкода говорити! Чи є ще таке дерево на світі, і такий степ, і такий кінь, і таке все? Як же можна було в цій неволі лютій і безглуздій сподіватися віднайти знов себе, воскреснути, почати життя вільне й щасливе, як? Де ключ до порятунку? Відчай заволодів мною такий безмежний, як заплутаність і безглуздя стамбульських базарів, відчай і сліпий гнів, якого я вже не міг погамувати. Кинувши коші, якими обвішаний був, мов старець торбами, підскочив я до одного з наших сторожів і сказав йому, що хочу показати всім отим правовірним одну таку штуку козацьку, яку вони залюбки б подивилися. «Що ж то?» — кліпнув він на мене лінивим оком. «Дай свій ятаган, і я ним розрубаю отой крихтний горішок, як він летітиме з руки молодого купця». Турок засміявся зневажливо й погордливо. «Може, ти розрубав би й муху?» — «І муху теж, та цього ніхто не побачить, а горішок видимий усім». Турок засміявся ще зневажливіше, він передбачав хіба ж таку втіху від поганьблення й осоромлення гяура, йому кортіло мершій стати свідком такого приниження, але власна гордість не дозволяла ось так просто вволити бажання

раба, тому прикликав до себе товариша свого і сказав тому, щоб він дав мені свій ятаган. Той закомизився, але мій турок, блискаючи зубами з-під темного вуса, став казати йому, як вони поглумляться над гяуром, — і ось так я одержав кривий важкий ятаган, легко виважив його в руці, і щойно молодий малат'їнець кинув через плече горішок на терези, в плечі моєму вибухнула дика, точно виважена сила, рука з ятаганом зметнулася, і тяжка хижка сталь просвистіла в миттєвій тиші, і той маленький турецький горішок упав на терези вже не в своїй природній цілості, а двома рівними половинками, розрубаний непростежувано, силою мовби й не людською, а якоюсь понадземною.

Ніхто не повірив у те, що сталося. Стиск юрби, розкричани роти, руки, що тягнуться до мене й до моїх сторожів, домагання, намагання, вигуки, ради й поради, веління й зневажливе прискалення ока. Ану ж хай той гяур ще раз зробить, що він нібито зробив! Хай покаже, коли може щось показати!

Молоді малат'їнці наввипередки стали кидати мені горішки, я розсікав їх заіграшки, і рука моя не втомлювалася, і око не втрачало меткості, аж самому ставало дивно чи, може, прокинулася в мені велика сила життя, яка піднімає обезножілих, повертає голос безмовним, робить зрячими сліпих. Ще перші помахи мої ятаганом були ніби й несміливі, нерішучі, здавалося, сила вичерпається небавом і неминуче зганняблення буде покарою за мою зухвалість. Та згодом непомітно для мене самого прийшла певність, я рвонувся вперед з такою силою і пристрасстю, що турки загелготіли і мій сторож мерщій відібрав у мене зброю, ще й насварився: мовляв, не гніви Аллаха і вірних слуг Його такими нечестивими забавами. (Вже як визволився з неволі, пробував удома повторити се, але ніколи більше не вдавалося. Міг розрубати яблуко на льоту, але щоб маленький горішок ліщиновий — то хіба що один з десяти. Мабуть, ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха. А той стамбульський мій вичин сприймався мов чудо, якесь наслання, ніби сам дух жадоби волі поймав мене і водив моєю рукою, чи що?).

Але все ж капудан-паші, моєму вельможному господареві, повідомлено про те, що сталося на Єгипетському базарі, і той захотів сам подивитися на мене, накликав ще й гостей у роззолочених каптанах і коштовних тюрбанах, напнуто для них дашок від сонця, простелено килими, подано прохолодні напої й солодощі, а я мав тішити їхні очі, кидати їм під ноги свою козацьку честь, свою славу і волю. Та, власне, хіба не потоптано все в мені було, хіба не був нещасним розбитком, упослідженим невольником, нікчемним бранцем?

Не відав я тоді, хто були ті гості капудан-паші. Ясна річ,

жодного стороннього, самі тільки сини свого вогнища, як вони любили казати. Ще молоді всі, може, сини тих султанських псів, які потопили в крові повстання болгар у Тирнові і сербських гайдуків у Банаті, а перед цим рубали голови своїм власним джелялям.¹ Могли там бути Ібрагім Печеві, який згодом напише історію, і високоосвічений Карачелебі-заде Абдулазіз, автор «Саду проповідників», і син поета Неві Атаулла Атайї, який не доживе до мого вознесіння і не зможе його описати, як описав він османських шейхів і улемів.

Незнані вони всі були мені, а я їм усім, та й сам ще не прозирав у свою бущину, бо й що можна бачити, маючи якісь двадцять літ?

Все ж збунтувалась моя душа, коли сказано, щоб рубав я шаблею голови баранам, яких випихатимуть на мене служки капудан-паші. Коли вже шабля, то треба й коня, а як козак на коні, то давай йому справжнього ворога, а не тупого барана! Я сказав це сміливо самому капудан-паші, і тільки тоді він згадав, що це ж саме і є той бранець, який володіє багатьма мовами. Йому припало до смаку таке поєднання в мені, і він милостиво звелів, щоб дали мені й коня, і поспитав, що ж я хотів би рубати, гасаючи отак по двору перед їхніми очима. «Голови отим голомозим», — хотілося мені відповісти, та я обачливо стримав свою душу розгойдану і сказав, що можна й опудала, на яких вони вправляються у мистецтві володіти шаблею. Але не ставити опудала непорушно, а всадовити на диких коней і розігнати тих коней по просторому двору, щоб уже коли й не нападуть на мене, то хай собі хоч утікають так, що й не наздоженеш. Це сподобалося капудан-паші і його гостям, зроблено, як я сказав, з півдесятка шалених коней з поприв'язаними опудалами в сідлах випущено супроти мене, коні заметалися безладно по двору, видовище було несамовите і водночас глумливе. Хіба мені гарцювати між удаваних супротивників отут по тісному двору перед пашиною стайнею, а не на вільній волі, де коні ані спіймані, ані сідлані, де посвист хижих стріл та гук орди, де козак стає справжнім козаком, який не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота. Шкода говорити! І кінь піді мною був не мій, а чужий, турецький, і вся моя воля вмичалася в клапоть стамбульського двору, обгороджувалася високим парканом, замикалася ворітьми ще вищими, і шабля моя падала на ворога, а на мертві боввани, і дивилася на мене не земля рідна і не Мати Божа, а вельможні зарізяки, за кожним з

1. Так звалися в Османській державі повстанці з місцевого населення по імені Джеляля, який очолив повстання бідноти в околицях Токата в 1519 р.

яких стояли цілі кладовища. Чи ще мало бачили вбивства, смертей, мало чули посвисту шаблі, зарізяки люті, безсердечні, звіроподібні душею? Мабуть, ніколи не натішаться видовищем убивства, різанини, руйнувань, бо мали природне замилювання до вбивств, хай навіть несправжніх, уявних. Жорстокі й немилосердні, як і світ, у якому доводилося жити, дивилися на мене дивно невинними очима, мовби вкритими полудою лінкуватої байдужості. У негідників завжди невинні очі. А в святих і великомучеників очі — вогнисті, несамовиті, нестерпно настраждані, суцільний біль. Був я тоді великомучеником, але мав подолати нетеч стамбульського рабства бодай думкою, бодай безглуздим учинком, тож і став рубати оті мертві опудала, аж летіла з них тирса і шмаття, а коні дико іржали й харапудилися, і глина з-під їхніх копит летіла аж під оте піддашся з вельможами. Хай! Плече моє було молоде й міцне, м'язи лежали валами, удари шаблі страшні. Турки хитали головами, закочували очі. Звідки в гяура така сила і такий сприт? Капудан-паша гордовито пояснював, що цей бранець походить з вельможного роду, бо так володіти зброєю, це ж ясно, може тільки знатний чоловік. Дивні й загадкові люди! Тут мальовничий спокійний побут, гармонія, в якій кохалися ще давні греки, тоді візантійці, а тепер успадкували їхні переможці, перетворивши Стамбул на прикрасу не самої лиш землі, а може, й неба. А там — зарізяцтво, де цінується тільки звірячий сприт і коняча витривалість, і де навіть вельможність ставиться в пряму залежність від уміння володіти зброєю.

Наймолодший з гостей, власне, такий, як і я, не стримався, підбіг до мене, розкинув у захваті руки, мовби хотів обняти мене і мого коня, закричав:

— Еші йок, еші йок!²

Був жиливий, високий, довгорукий, легко дістав до моєї правиці, смикав за неї, так наче хотів стягнути мене на землю, примовляв:

— Ти для мене еші кардаш,³ бо ти еші йок! Це каже тобі сам Бекташ, який уміє шаткувати людей, як капусту, та не може зрівнятися в своєму вмінні з тобою, о джавур!

Лиш тоді поглянув я на того Бекташа і побачив, що він у гробу яничарському плащі, а пучок пір'я на його високій шапці притримується золотим обручем — ознакою хоробрості й заслуг. Молодий зарізяка, та вже заслужив шану чи то в старого султана Ахмеда, чи в шаленого Ібрагіма.

Він і далі тиснув мою руку, і я вимучено усміхався до нього,

2. Незрівняний (*тур.*).

3. Друг і брат (*тур.*).

крізь піт і знемогу, радий уперше в цій землі відчути бодай чиюсь прихильність і знов же таки не здатен прозирати в майбуття, коли цей Бекташ, ставши згодом всемогутнім яничарським агою, дивним чином сприятиме в моїх великих замірах. Та це ще мало бути чи й не бути, а тим часом після тої моєї пригоди капудан-паша явив до мене свою милість, наблизив до себе, брав для розмов з чужинцями, возив багато разів на море, звелів почати зносини про мій викуп, попервах мало не з самим королем, коли ж з того нічого не вийшло, то взято гроші від моєї матері, і через два роки мене відпущено вже мовби й не як раба, а наближеного чоловіка турецького адмірала, мало не його друга і кардаша молодого яничара Бекташа. В плаваннях наших по морю, коли ніщо не приховувалося вже від мого пильного ока (згодом це мені здасться!), капудан-паша пробував ніби виправдатися переді мною, так ніби був я сумлінням його або суддею. Все звалював на султана, таємничого, недоступного, всемогутнього і несправедного. Якби не султан, і вони всі були б не такі, і світ знав би їх людьми лагідними, мудрими, богобоязливими, чадолюбивими, бо й хто вони насправді? Поети, мрійники, мандрівні суфії, дбають лиш про життя небесне, земну ж свою плоть трактують так, що, отримавши маленький коржик, вона думає, ніби обрела тисячу гурій, а всі їхні устремління — до Аллаха, про якого поет сказав:

І коли я посилаю Тобі поклон, Ти є той поклон.

І коли я посилаю Тобі молитви, Ти є та молитва.

Але виходить так, що вони раби не Аллаха, а султана, який може прикликати будь-кого і будь-коли й спитати: «Ти мій раб?» — «Так, високий повелителю землі й неба». — «Я можу робити з тобою, що захочу — вбити або лишити живим?» — «Так, ваша величність, воля ваша». Бо й що може простий смертний? Для правовірного кожне місце — мечеть, кожен день його п'ятниця, всі місяці його рамазан, себто час посту й молитовного бдіння, а кожен султан — тень Аллаха на землі, бо сказано в Корані: «Ми возвишаємо деяких з них над іншими в степенях, так що одні тримають інших підвладними собі невільниками».

Я слухав уважно капудан-пашу, бо ж не забував, що був рабом його, хоч і довіреним, ще пам'ятав про свою молодість, хоч водночас, видати, мав і переваги над вельможним турком в едукованості, але знання мої не зникалися й не перехрещувалися майже ніде і ніяк з досвідом і знаннями паші, за яким стояли загадкові тисячоліття Сходу з його мудрістю, часто неприступною для невтаємничених, поплутаною і солодко-жорстокою. Власне, у кожного народу є своя олжа, в яку люди свято вірують. І чи ж може хто хвалитися, що він іде путтю праведною? До султана

мені було далеко, лиш здалеку через затоку, на самому краю Стамбула, бачив я султанські палаци Топ-капи, султан був чи й не був, а імперія його котилася, мов велетенський залізний віз, повен каміння для тяжкості, і чавила гостроколісно все, що траплялося на шляху, і зупинити ту колісницю смерті вже не могли ні люди, ні дияволи, а навстріч османській колісниці потоком ішли пускани зусібч наввипередки володарями більшими й меншими ще й свої колісниці, і простий чоловік метався поміж тих загроз і смертей і вже не мав сподівань порятувати ні тіло, ні душу, ні віру, ні надії.

Чоловіка, який пообіцяв би людям рятунок, могли поставити над усіма богами. Але де взявся б такий чоловік? Невже я схожий був на нього?

Тоді моя едукованість ще не стала мудрістю, видовище батькової смерті, ганебний відступ з-під Цецори, поневіряння по горах і кодрах молдавських, безладні переправи через численні річки, тоді неволя тяжка й принизлива і животіння стамбульське серед рабів безсловесних — все це камінно налягало на молоду мою душу, душа борсалася щосили і криком кричала, воліла тільки одного: жити! А життя для мене зосередилося в отому спогаді про маленьку тонконогу дівчинку на зеленому спориші коло хатнього причілка. Ганна!

Повернувшись, знайшов її, впізнав і не впізнав, бо стала вже розквітлою жінкою, хоч і зберегла в собі оту давню, ще дитячу крихкість і просвітленість.⁴ Пам'ятала мене (хоч, може, й не того, що був коло причілка), але й не сподівалася на мене, тож у свій час належний стала мужньою жоною, народила двох донечок, а тоді овдовіла, що вже нікого не дивувало на згорьованій землі нашій. Я товкся в Переяславі цілий тиждень, не знаючи, як підступитися до Ганни, бо вже заповзвся не їхати звідси без неї.

Втекло кудись серце моє безталанне.
Куди його тягне? Звичайно, до Ганни!
Просив же я Ганну його не пускати
І знаю, що гнала не раз, було, з хати.
Піду я на розшук. Боюсь, що засяду
У неї. Венеро, дай добру раду!

(Ян Кохановський, «До Ганни»)

Тоді нарешті була ніч у травах над Трубежем, гіркі губи

4. Не така, як написано буде про неї через триста літ: «Запаска туго облягала стан, розкішна пазуха гаптованої сорочки коливалася від нагальної ходи молодиці». Коли вже несила роздивитися через 300 років жінку, то поглянули б хоч на мене. Розкішна пазуха і великий гетьман? Гай, гай!..

Ганнині, сполоханий шепіт: «Що ти робиш, безсоромний! Що ти ро...».

Кажуть, Бог благословить того, хто візьме вдову в час війни. А що земля моя ніколи з війни й не виходила, то й судилося мені брати тільки вдів. І починати мав з Ганни. Ганно, Ганно! Спогади болючі й солодкі. Кидав її, полишав, все в походах та блуканнях, в молодечтві й у прислужництві — так половина життя. Бджолу пасічник не позоставить без догляду, хлібороб нивку не занедбає, а я жону свою лишав та й лишав, бігав од неї то в степи, то на море, то проти орди, то проти турка, то до короля, то до короленят, вітрами впивався, дощами вмивався, і дороги стелилися мені, мов жіночі коси. Вже народила Ганна мені сина Тимоша й дочку Катрю, вже й другого сина Юраська подарувала, а я все не міг пристати надовго до своєї домівки, гнало мене далі й далі, кидало туди та сюди, і не було рятунку. Бо й увесь світ став бездомним і безпритульним. Люди зірвалися з місць і покотилися по землі, мов перекотиполе, вічний похід, вічна втеча, блуканина й тулянина, часом здавалося їм, що тримаються якихось шляхів, знаходять дороги в безвість, а насправді йшли долинами побіля річок, поза тернами, далі від байраків, за вітром, по бездоріжжю, під сонцем і зірками, поміж могилами і пагорбками, рятували своє тіло чи душу свою — хто ж то знав? — гинули, як птахи в перельотах, і ніхто не помічав їхньої смерті, не плакав над ними, бо ж мандрували непомічені, не по дорогах, а по одвічних шляхах нужди й горя, і кожен на правім плечі мав ангола, а на лівім — диявола, і вже тим двом силам належало битися за душу грішну й нещасну". ...

II

Роман про Хмельниччину — чи, точніше, роман-панегірик на славу Переяславського договору й нібито завершеного ним "возз'єднання" — це не нове явище в українській радянській літературі. В зв'язку з 300-літтям угоди 1654 р. з'явилися романи Натана Рибакка (*Переяславська рада*, 2 томи, 1948, 1954), Петра Панча (*Гомоніла Україна*, 1954) та Івана Ле (*Хмельницький*, 3 томи, 1957-1965). Кожний з них є оснований на понятті історичного роману як ритуального жанру, завданням якого є повторювати й поновлювати елементи офіційної історичної мітології. Новий роман Загребельного з цього погляду не є винятком. Автор написав уже чимало історичних романів, зокрема тетралогію про Київську Русь (1968-1975). Він орденоносець, лавреат Державної премії УРСР імени Т. Г. Шевченка, з 1979 р. перший секретар Спілки письменників України. Хто-хто, але літератор таких достоїнств не

може не подавати читачеві суворо ортодоксальної інтерпретації історичних подій.

Але чи вистачить для оцінки роману Я. Богдан перелічити аспекти, в яких він збігається з "Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією", що їх затвердив Центральний Комітет КПРС 1954 р., і на підставі цього назвати роман апологією чи, менш увічливо, пропагандою? Відповідь, здається, повинна бути "ні", хоч і з застереженнями. Застережень не можна уникнути, бо льюальність Загребельного є часто аж надто твердим хлібом для читача, який звик високо оцінювати оригінальність та індивідуальність у літературному творі. А в Загребельного у трактуванні центральної теми роману зустрічаємо тільки наперед відомі формули: спільність боротьби українського, російського та білоруського народів за соціальне визволення, близькість Хмельницького до народу, клясовий характер війни з Польщею, народний характер домовлення з Росією.

Особливо дратуватиме читача, який звик до поняття рівності між народами, мотив апріорної зверхності російської держави супроти української, трактування російського народу як старшого брата українського. Будьмо відвертими: деякі місця в романі можуть викликати в такого читача фізичну огиду. Ось приклад: відомо, що 1648 р. Хмельницький безуспішно звертався до царя по протекторат. Загребельний для цього прохання скомпонував лист, визначний своїм низькопоклонством, і додав, не шкодуючи натяків на Шевченкове "Послання", такий коментар з уст Богдана: "... годиться прийти на світ і жити в ньому страждаючи, щоб наблизилася до тебе рука Долі і ти склав *такий* Лист. Лист у вічність! До всіх нащадків — малих і великих, темних і просвіщенних, народжених і ненароджених" (стор. 268). І це роман, в якому на іншому місці повчально написано: "той, хто бере до рук перо, має слугувати правді, а не марним пересудам і чорним наклепам" (стор. 320). Не раз хочеться відмовитися від "правди" Загребельного й відкласти роман назавжди.

Але це була б, усе ж таки, велика несправедливість супроти роману, бо твір безперечно несе ознаки чималої авторської компетентності. Його композиція складна, і в ній розстелено широкий і барвистий килим фактів, подій, ідей та особистостей. Постає живий і переконливий, хоч, ясна річ, тенденційно селективний, образ доби. У романі підноситься низка питань, які стелять далеко від центральних політичних тез роману: Що таке "історична постать"? Яка є роля індивіда в історичному процесі? Де лежить межа між приватним і суспільним життям? І хоч на всі ці питання марксизм-ленінізм має готові відповіді, роман піддає їх справжній

дискусії. Нарешті, роман має певні мистецькі й мовні амбіції. Отже, уваги він таки заслуговує.

Форма роману своєрідна, у контексті радянського роману навіть новаторська. Розповідь від першої особи веде монологічно голос Хмельницького (це ж "сповідь у славі"), але чітко визначити цього розповідача неможливо. У зачині промовляють різні Богдани: Богдан-вершник, який не то стоїть, вилитий у бронзі на Софійському майдані, не то летить високо над Україною; Богдан, що лежить 1657 р. на смертному ложі й передумує своє життя; і Богдан-міт, який говорить про себе: "Для мене вже не існує «тепер», не існує «колись», я живу поза часом, форма й сутність мого існування — пам'ять, власне, я і є пам'ять, і тому я вічний" (стор. 8). Отже, тема роману — це не тільки життя Хмельницького, а й генеза його слави. Це рівночасно біографія і метабіографія: Богдан розказує і про своє минуле, і про майбутнє власної слави, цитуючи, доповнюючи й коментуючи своїх же коментаторів — Величка, Граб'янку та безліч інших. Цей оригінальний засіб надає розповіді перспективності. Хмельницький як оповідач все знає; він бачить увесь хід історії і кожну подію подає в світлі великого, послідовного історичного процесу. Річ ясна, що цей процес веде у версії Загребельного до Переяслава. Але часті цитати з істориків різних часів і різним світосприйманням мають також і значення, не заплановане Загребельним. Загребельний раз-у-раз "поправляє" того чи іншого біографа: "Як же писали? Лобзинський переписав Кояловича, Пасторій і Рудавський попереписували щоденники із збірки Грабовського ... Чужі історики розминалися з правдою од пристрастей, а свої — за давністю" (стор. 13). Або знову: "... інший напише, що гетьман боявся зазирати в свою душу. Що може бути далше від істини?" (стор. 380). Але сама присутність різних поглядів на події й особи заперечує тезу, що існує об'єктивна історія, відчута Хмельницьким, розкрита за допомогою пізнавальної методи марксизму-ленінізму й авторитетно зафіксована Загребельним.

У багатоплощинній часовій структурі роману хронологічне зображення подій — тільки один із способів організування матеріялу. Початок і кінець твору з'єднані образом Хмельницького перед смертю, а посередині густо й часом непроглядно змішано хронологічні спогади з есеїстично-тематичними роздумами. Головна лінія розповіді тягнеться крізь період 1638-1657 рр., але з багатьма відхиленнями — в минулі й майбутні часи, у теоретизування й узагальнення. У наслідок цього в читача народжується — зокрема на початку роману — враження стихійної хаотичності, якій сприяє також і роздрібнення твору на короткі розділи (їх разом — 38). Прикладом типового для роману розташування матеріялу може

послужити випадково вибраний третій розділ. Розділ починається, без зв'язку з попереднім, роздумом Хмельницького про скупість джерел про себе самого та про історичний період, в якому він жив. Далі йде монолог Богдана про генезу його слави за розум і розсудливість і про роллю людського розуму в історії. Загальне переходить у конкретне: Богдан подає список прикладів (аж 8), як різні сучасники оцінювали його "едукованість" і як зростала пошана до нього. Останній з цих прикладів — місія Богдана на похорони королеви Цецілії Ренати, жінки Владіслава IV — служить переходом до хронологічної розповіді. Богдан загальними рисами описує подорож з Суботова через українські землі до Варшави. Тут перший раз з'являється один із провідних мотивів роману: пізнавальна подорож, під час якої Богдан зустрічає народ, бачить його нужду й спостерігає його настрої. Переїжджаючи через села без чоловіків, де татарські наїзди залишили тільки вдів, Богдан починає новий ланцюг думок про жінок та про те, що жінки могли б розказати про нього. Далі Хмельницький, бачачи, як незугарно розмовляють його супровідники козаки Демко й Іванець, пригадує собі гідного співдискутанта Самійла, товариша з єзуїтського колеґіуму (потім цей Самійло з'являтиметься в Богдановій підсвідомості й стане ніби внутрішнім дорадником). Серія асоціацій уводить новий спогад: починається довгенька ремінісценція про час турецької неволі. Всенародний характер цього досвіду підкреслюють цитати з козацьких дум. Розповідається, як Богдан викликав здивування перед достоїниками на стамбульському ярмарку своїм майстерним володінням шаблею і рівночасно відчув своє глибоке приниження в ролі виставленого на показ раба. Нарешті, розділ кінчається еротичним моментом. Повернувшись з полону, Богдан прихиляє до себе давню знайому, тепер удову, Ганну, яка й стає його жінкою. Розповідь повертається до варшавської подорожі аж на початку наступного, четвертого розділу.

Такими лябіринтами посувається розповідь аж до початку великих історичних подій. У зображенні періоду 1648-1654 рр. домінує хронологія, в якій вибрано для спеціального висвітлення низку ключових подій: Жовті Води й Корсунь, в'їзд до Києва, Берестечко, Переяслав. Аргумент тут ясний. Перед тим, як Хмельницький з народом виступили на широкий шлях історії повстанням 1648 р., їхня доля була похмура й хаотична. Потім починається історично маркантна боротьба проти Польщі, яка, не зважаючи на початкові успіхи, мусить закінчитися поразкою (Берестечко). Перед подібними катастрофами може захистити тільки братання з Московією. Берестечко ніби підкреслює конечність Переяслава. Щоб це стало яснішим, Загребельний в розпо-

віді переходить безпосередньо від одного епізоду до другого, пропустивши задля цього зближення два з половиною роки.

Отже ланцюг історичної неминучості створено за допомогою принципу селекції. Зосереджено увагу на динамічних моментах історії. Хмельниччину показано як процес, як серію змін і переворотів. Зате утвердження адміністрації, юридичної системи, нового суспільного устрою — словом, усе, що має асоціації державности — трактовано дуже скорочено, а то й замовчано. Надзвичайно цікаве питання, як трансформувалася провідна група козаків у державоносну верству суспільства, Загребельний зводить до питання про становлення нової економічної еліти. Історія Хмельниччини скорочується до історії переходу українського народу зі складу Речі Посполитої до складу московської держави. У цій схемі для розвитку української козацької державної суверенности немає місця. Зате автор особливо наголошує інцидент, коли Хмельницький запитував козацьку раду, кому найкраще підкоритися — королеві, цареві чи султанові: "Шість років живемо ми в нашій землі без господаря..." (стор. 504).

Тому що форма роману — автобіографічна "сповідь", вибір, висвітлення й оцінка подій стає невід'ємною частиною зображення характеру Хмельницького. Кожний деталь розповіді є для читача рівночасно й психологічним свідченням. Ясно, що через це свідомість і психіка Хмельницького в широких рисах відповідають обов'язковим шаблонам. Але портрет виконано з великою майстерністю, навіть віртуозністю. У своїх роздумах про історичний роман угорський критик Дьйордь Лукач указував на небезпеку надмірного зосередження на житті "великих" людей історії. Заглиблення в психологічні моменти підкреслює деталі приватного буття, яке зовсім не допомагає збагнути "історичности" людини. Загребельний не допускається такого здрібнення масштабів Хмельницького. Його герой уперше виступає перед читачем не як хлопчина в процесі формування (як у романі Івана Ле), а як завершена особистість, як позачасова постать, як міт. Після цього, кожна Богданова дія, навіть найінтимніша, носить авреолу громадської величі.

Загребельний явно захоплений цією складною діалектикою приватного й суспільного. Він доволі широко розгортає тему стосунків Хмельницького з Мотроною (Матрегною) — так називається в романі жінка, яка жила з Хмельницьким у Суботіві та яку Чаплінський, знищивши Суботів, забрав із собою. Загребельний не використовує пристрастей п'ятдесятирічного державного діяча, які суперечать доброму глуздові та суспільним і релігійним нормам того часу, щоб "розмаскувати" Богдана як скомпромітованого героя. Він також і не вживає цього матеріалу для дешевої сенти-

ментальної ідеалізації. Його цікавить те, як пов'язано в особистості Богдана поміркованість, рішучість, ефективність і переконливість у всіх політичних питаннях з емоційністю, невгамованістю, безсиллям у інтимних справах (до речі, як свідчить Грушевський, таке поєднання крайностей дійсно характеризувало історичного Богдана). Загребельний показує, як авторитет Хмельницького переважає в громадській свідомості навіть прийняті суспільно-моральні принципи: Єрусалимський патріарх санкціонує подружжя Хмельницького з Мотроною, громадянство називає її "гетьманшею". У той же час приватне життя зберігає свою автономність: ні Мотрона, ні її мати ніколи не стають підвладними волі гетьмана.

Парадоксальне сполучення сили й слабкості — це мотив усього роману. Він віддзеркалює теорію історії, яка є основою роману. Згідно з цією теорією розвиток людства має економічну базу й відбувається за об'єктивними законами, а роля великої людини — тільки стояти на чолі цього розвитку, якому вона може надавати форму, але якого вона ніколи не покликає до життя. Хмельницький Загребельного свідомий цього парадоксу. З одного боку, він захоплений власною могутністю ("великі люди відчувають свою велич" — стор. 80; "страшна була моя влада" — стор. 169; "не було для мене гідних супротивників" — стор. 224). З другого боку, він гостро відчуває умовність власної сили: "Скажу ..., що ніколи не був такий бравий і хвацький, як мене дехто малював ... був я старий, виснажений, згорьований. І безсилий. А гетьманське безсилля страшне своїми вимірами" (стор. 8). Ніби підкреслюючи це, Богдан применшує своє значення в політиці козацтва, коли розмовляє з французом Конде чи з татариним Тугай-беєм. Він і привласнює собі зовнішні символи скромності — простий одяг, безпретенсійне мешкання. Справа в тому, що справжній актор у театрі історії — не Богдан, а народ. Загребельному важливо показати Хмельницького представником народу. Тому він так ретельно вживає мотив зустрічі зі "звичайними людьми" під час подорожей, тому він підкреслює вміння Хмельницького узагальнювати індивідуальні кривди (свою, Золотаренкову) як симптоми кривд, заподіяних усьому народові. Тому читач не раз зустрічає сентенції такого типу: "То й не Хмельницький бився під Жовтими Водами, а сама Доля народу українського" (стор. 184).

Словом, роман відбирає від Хмельницького відповідальність за події Хмельниччини. Гетьман виступає не як творець історії, а як її знаряддя. Тому зростає в романі роля Богданових роздумів: вони є ознакою його пасивного ставлення до історії. Довгі багатогранні внутрішні монологи доповнюються дискусіями з отцем

Федором і Самійлом з Орка. Останній є витвором фантазії гетьмана, обидва є в дійсності тлом, яке дозволяє Загребельному змальовувати образ Хмельницького як людини надзвичайно витонченої історичної свідомости. Цей образ мав би заступити образ Хмельницького — людини дії.

Зростає роля роздумування, але зменшується роля розуму — того елемента людської індивідуальности, який спроможний брати ініціативу в формуванні світу й історії. Розум історичного Хмельницького проявлявся в балянсуванні можливостей у надзвичайно складних політичних і воєнних ситуаціях, у формуванні державних структур, в оцінці й використанні людей. А в Загребельного Хмельницький не є оточений політичними альтернативами, між якими він безпристрасно вибирає. Кожне його рішення заздалегідь інтуїтивно надхнене бажанням об'єднати Україну з Росією.

Отже портрет Хмельницького задовольняє всі вимоги офіційної мітології, а рівночасно подає читачеві психологічно переконливий образ великої людини з широкою візією, харизмою, тонким інтелектом та дипломатичним хистом; людини з емоційним розумінням настроїв і бажань спільноти, з потенціалом для пристрасного відчуття кривди й любови. Поруч з таким глибинним та різнобічним поданням біографії головного героя інші постаті виходять у Загребельного спрощеними. Хоч дбайливо виведені, вони залишаються площинними. Показуючи їх, Загребельний користується не раз лясотивами (Мотронине часто повторюване "Hi! Hi! Hi!", короткі руки писаря Івана Виговського), які допомагають пізнавати й запам'ятовувати дійових осіб, але не надають їм характеру. Тому подібні фігури залишаються тільки ілюстраціями ролей, які вони відіграли в тій версії історії, яка зобов'язує Загребельного: Владіслав IV — аморальний і глупий монарх; Єжи Оссолінський — амбітний інтриган; Адам Кисіль — клясовий ворог і зрадник, що прикидається миротворцем; Іван Виговський — бюрократ з елітарними поглядами, які ідентифікують його як пізнішого зрадника. Майже без профіля залишаються Богданові полковники, тобто люди, з якими Хмельницький мав би найбільше співпрацювати. Джелалій, Богун, Пушкар — це тільки імена, пов'язані з подіями в битвах. Правда, схематичність цих зображень можна мотивувати й тим, що Загребельного цікавлять не самі дійові особи, а їхнє віддзеркалення в свідомості Хмельницького. Мотрона, Тугай-бей чи Ян Казімір — це не так незалежні особистості, як приклади Богданового сприймання людей.

Так само й увесь стиль роману — це рівночасно і відтворення стилю думання Хмельницького. Стиль роману *Я, Богдан* виявляє віртуозність, якої міг досягнути тільки завершений майстер слова. Він далеко відходить від звичок сучасного мовлення. Він надає

сказаному авреолу іншости, барокковости, а тому й автентичности, яку годі шукати в романах про Хмельниччину, що їх написали Іван Ле чи Рибак. При цьому Загребельний не вдається до архаїзації словника чи синтаксичних форм, хоч він це чудово вміє робити, як доказують деякі листи й документи, які автор скомпонував у мові 17 ст. для посилення враження документальності. Мова Загребельного сучасна, але вся її реторика належить до зображуваної бароккової доби. Це ораторська проза. Вона не страшилась афоризмів, сентенцій і реторичних питань. Вона любить різними типами підсилювальних засобів — довгими списками імен, речей і прикладів. Вона свідомо орнаментальна, повна образів і фігур, багата на фрази виразно біблійного походження. Спосіб організування матеріялу, як ми вже показували, складний, асоціативний. Бароккова реторика вважала посилання на авторитети переконливим способом аргументації, Загребельний теж. Він радо й багато цитує з козацьких літописів, з дум, навіть з пізніших джерел (Шевченко, Сковорода), він подає повністю листи й документи (більшість з яких є його власного пера), він називає безліч істориків.

Автентичність — міцна зброя в арсеналі апологета Переяславської ради. Нею автор плакає в читача готовість вірити, що "возз'єднання" й "братання народів" — це не витвори радянської пропаганди після Другої світової війни, а поняття, які дійсно могли належати до структур думання 17 ст. Турбує те, що безсумнівний авторський хист Загребельного надає таким конструкціям певної переконливості.

Але автентичність — це двобічна зброя, яка необов'язково діє цілковито за плянами того, хто нею користується. Автентичність як риса роману *Я, Богдан* полягає в поданні читачеві великої маси матеріялу. Автор цитує й називає українських культурних діячів, священників, істориків; він цитує і з джерел народної творчості. Таким способом він відкриває читачеві широкий діяпазон українського культурного багатства, і то на рівні і високої, і популярної культури. Хмельниччина виступає в романі як період, коли українська нація була духово самобутня й повністю розвинена. Таке поняття доповнює стандартніший образ козаччини, який також має місце в романі. До цього образу належить мітична єдність козацтва з пересічними та низькими шарами українського суспільства. Спільні інтереси козацтва й "поспільства" підкреслено не раз (стор. 171, 252, 411), бо "народність" козацтва є рисою, яку глибоко цінить офіційна історіософія. Але в образі козаччини силоміць виривають також і елементи життєрадісності, анархічності, волелюбства та індивідуалізму, щоб не сказати духу незалежності.

Словом, з роману поступово викристалізується образ нації, який може стати об'єктом емоцій читача: гордості (романтичною демократичністю козацтва чи, скажімо, письменністю широких кіл українського суспільства), жалю (катастрофою під Берестечком), обурення (несправедливістю статусу України в Речі Посполитій). Невідомо, чи з бажання Загребельного, але Україна виступає в романі як багатогранна, повна, духово багата нація, яка спроможна й повинна лежати також і сучасному читачеві близько серця.

Як же оцінювати роман? Легко було б скористатися чи не найпопулярнішим замовчаним припущенням літературної критики: добрим є те, що складне, ерудитне й під час аналізу навиває критикові чимало думок. За такими критеріями *Я, Богдан*, безумовно, твір добрий і ваговитий. Але для типового читача, який звик до культурних і літературних традицій Заходу, твір виглядатиме надто нудним і повільним. Його стиль і структура віртуозно зманеризовані, але весь його тон урочисто серйозний, без найменшої крихти грайливості, іронії чи самопародії. У змісті немає нічого непередбаченого чи нового. Існує надто мало відкритих проблем, над якими могла б розгорнутися в романі дискусія. Усі основні питання вже знайшли свої авторитетні відповіді у позалітературному полі, і роман тільки пояснює їх. Правда, цей апологетичний ритуал виконується з великим умінням. Але це риса середньовічної гагіографії, не модерного роману.

Як на цей роман реагує читач в Україні — невідомо. Чи п'ятдесятирічна вже традиція соціалістичного реалізму створила читача, який своїм естетичним смаком ґрунтовно відрізняється від західного? Можливо, що читання роману стало процесом, подібним до сприймання ікони. В іконографі не вимагається, щоб він творив новий зміст, виправдовуючися ідеалом оригінальності чи індивідуальності. Від нього вимагається якнайкомпетентнішого виконання всіх традиційних образних елементів, які належать до даної теми, за допомогою прийнятої техніки його ремесла. Естетична увага зосереджена тоді не на тому, що зображено, а як воно зображене. Таким є роман *Я, Богдан*. Якщо читач заздалегідь знає зміст і не цікавиться ним або цікавиться тільки інтерпретацією його незначних відхилень від офіційних норм, якщо читач навчився знаходити естетичну насолоду в стилі, в мові, в самій тканині роману, тоді *Я, Богдан* є написаний для нього.

ШІСТЬ ВІРШІВ

Пол Пайнс

■
Дівчинка
в червонім платті
падає в кульбаби
і сміється
з власної
незграбності...

Вона спершу
вражає мене як картина,
згодом усвідомлюю, —
вона закінчена поезія.

■
Великі люди,
які втрачають розум,
чваняються своїми
звичками.

Ніцше, наприклад,
написав есей:
"Чому я став великим",

в яким
вчисляє,
що їв на снідання!

Отож,
сьогодні я присмажив цибулину
в цитриновій олії
і заправив нею
слимаків, —

на Другій авеню,
як сонце зупинилося в зеніті.
П'яний, як панюга!

■
Коли повертаю на вулицю Джонза,
повний місяць поміж ліхтарями
вибілює каміння
і лякає мою тінь.

Я почуваюсь сином Франкенштайна,
що повернувся віднайти потвору свого батька,
закостенілу в фіолетовім світлі газу,
незграбну бестію,
що більше спрагнена любови,
аніж зносин.

І запитую себе:

“Чому я мав би повертати його до життя?”

І чую відповідь:

*бо він твій брат,
а матір його була блискавка.*

■
Сиджу за столиком — навпроти
лазять навкарачки голуби,
мов круки по гіллі,
обтрясаючи свої оздоби
на сходи Святого Марка.
Година ця — порожня.
В цьому проміжку часу
пора така ж буденна,
як українські дівчата
в парафіяльних пальтечках,
які шукають в молитовниках Христа.

Вичікую годинами
над кавою і сигаретами
просвітлення
мого життя,

щоб виплигнути в світ...

Глянувши у шибу,
запримічую, що дим,
який виходить з уст моїх і носа —
не є димом,
а хвостом комети,
що запалюється в атмосфері.

ПІДСЛУХУВАННЯ (Сінтії Лескі)

Дейвід подзвонив мені
сказати,
що він виняньчив
Сінтію
з життя,
ніжно, день за днем,
як лікар часом
виймає ніжно немовля
з утроби.

Я цілий тиждень
розмишляв над тим,
як то ми вмираєм, вчасно
і не в час,
як пробуємо
відігнати страх,
заглиблюючися в щоденності,
в приватні клопотання,
коли клякаємо до дірки
в дверях,
щоб підслухати,
що кажуть мертві
і вмираючі.
Читаємо їхні книжки,
вдивляємося в їхні
відображення,
і намагаємось
наблизитись до них.

Сінтіє,
ми з тобою завжди
старалися пізнати,
що поза
нашими чуттями;
над озером
багато років тому
цілими пополуднями
ми думали над тим і говорили,
доки наші існування
не розтягнулися,
як павутиння.

Тепер ти знаєш.
Або ні. А я
пробуджуюся до осіннього
блідого світла,
благословенний
згасати
в світ
повний
примар.

MEDITATIO DEI

Бажаючи пізнати, хто я —
шукаю себе в Тобі.

Загубившись, почав Тебе
шукати в собі.

Переклав Богдан Бойчук

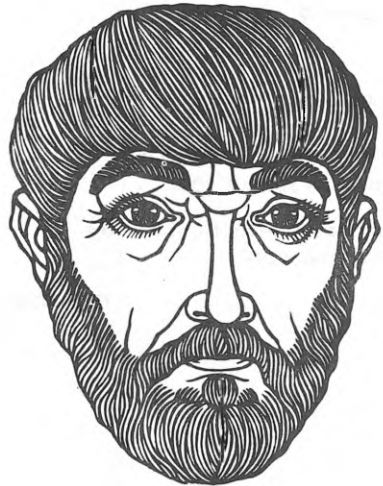
СІМДЕСЯТИЛІТТЯ ЯКОВА ГНІЗДОВСЬКОГО

Марина Антонович-Рудницька

Кілька років тому (здається, зовсім недавно) ми з маестром Гніздовським зайшли до музею Гугенхайма оглянути якусь виставку. Чекаючи в черзі перед касою, ми розмовляли, мабуть, досить голосно, бо коли я підійшла й попросила "старечого" квитка, пані, яка їх продавала, запитала російською мовою: "Адін ілі два?", а я, довго не думаючи, відповіла: "Два". Пізніше, коли ми вже спускалися музейним серпентином униз, маестро не то з докором, не то з сумом промовив: "А ви мене пристарили, мені ще немає 65!" Зніяковівши, я пробувала якось вибачитися... Але "минають дні, минають ночі" — непомітно проминули літа й тепер уже маестро не став би спростовувати мого faux pas.

Так чи інакше творчість мистців не залежить від їхнього віку. Відомо ж з історії, що багато з них до глибокої, а то й метусалемської старости творили справжні шедеври. Відзначати їхні життєві дати найкраще ретроспективними виставками або окремими монографіями. Дві великі виставки з нагоди 40-річної мистецької праці Якова Гніздовського відбулися не так давно у Нью-Йорку та Торонто. Монографія ще чекає здійснення.

Десятки індивідуальних, збірних та пересувних виставок, які подорожують по цілому світу, є на рахунку нашого майстра. Всі вони викликають низки рецензій та обговорень, бож виставлені праці не тільки інспірують, але прямо провокують свою інтерпретацію. Вони дуже популярні між нашою публікою й мають безліч прихильників у позаукраїнських мистецьких колах. Так що справа не обмежується рецензіями, а вже є початки систематичних дослі-

Яків Гніздовський, *Автопортрет*
(1971, дереворіз)

дів. У 1976 році видавництво "Пелікан" у Люїзіані випустило елегантний каталог усіх дереворізів Гніздовського, зроблених між 1944 і 1975 роками. Також уже є упорядковані й скаталогізовані екслібриси. Тепер треба те саме зробити зі станковим малярством та книжковою графікою. Така важлива праця могла б бути темою випускної дисертації студента відділу історії мистецтва. Вже легше було б зібрати дані про дрібну скульптуру, кераміку, лінорити та про принагідні праці, як наприклад, проекти надгробних пам'ятників, тканин тощо. Така підготовка значно прискорила б справу видання повної монографії нашого мистця.

Авторка цих рядків не раз писала про Гніздовського, а тепер з урочистої нагоди сімдесятиліття треба зробити загальний огляд його творчості. Виглядає так, ніби він приблизно що десять років зосереджував свою увагу на якійсь одній галузі мистецтва, більше ніж на інших. Закінчивши Мистецьку Академію в Загребі в 1942 році, він переїхав згодом до Німеччини, де в силу еміграційних обставин займався переважно книжковою графікою, дрібними замовленнями та мистецькою редакцією журналу *Арка*. З його картин найкращим документом тієї доби стала композиція *Бездомні* чи так зв. "Ді-Пі". З огляду на історичне значення цієї речі дехто вважає її найвизначнішим твором нашого мистця взагалі.

Через океан, за його власними словами, перевіз він зародки творчої кризи, яка в Америці сильно загострилася і сполучилася з матеріальною кризою. Організатори виставки в Українському інституті модерного мистецтва в Чикаго картин 1950-1960 років називають цей період "роками шукань". Дійсно це був час станкового живопису неймовірної інтенсивності, і ми додали б до окреслення, що "роки шукань" теж "роки здобутків". До тих часів належать спроби дрібної скульптури, кераміки та лінориту і велика шкода, що саме такі цікаві і чарівні спроби залишилися у сфері шукань, а не продовжувалися далі. Бож малюнки 1950-их років справді позначені Божою іскрою!

В американському мистецтві тієї доби панувала тенденція гонити за оригінальністю та навіть сенсаційністю, коли завданням мистецького твору ніби було дивувати, приголомшувати або лякати глядачів, себто притягати їхню увагу відстрашуванням. Тоді Гніздовський вирішив не шукати оригінальних сюжетів, а зосередитися над звичайними речами свого оточення, беручи з них мотиви для своїх творів. Ось як він це сформулював: "Вже сам факт відсутності оригінальності є можливо найбільш оригінальний вклад в сучасне мистецтво". Цьому принципіві він залишається відданий до сьогодні. Прикладом може бути *Водотяг* 1955 р. Звичайний кухонний злив дуже старого фасону — дійсно оригінальна тема олійного малюнку.

Формально картини початку 1950-их років більше спрощені майже графічним рисунком, як наприклад, геометрично стилізована *Кукурудза* (1953) або цілком площинний *Баран* того самого року. Твори пізніших років тематично поділяються на кілька груп. Окремо від інших треба розглядати релігійні картини. Вони повні внутрішнього напруження, експресії та містерії. Як і скрізь у творах Гніздовського, тут підкреслене основне, істотне, сутнє. Особливо велике полотно *Розп'яття*, де на чорному фоні вирисовуються тільки Христові рани, з яких стікають довгі смуги крові, зведене до ідеї або навіть до символу розп'яття. Жовтогаряча смуга неба — ніби відблиск заграви світової пожежі — акцентує жахливе враження драми. Подібним кольоровим насиченням у композиції *Добрий пастир* є червоне тло, як зловісна ознака кривавого жертвоприношення. З двох варіантів *Апостолів* волюю загалом менш відоме, але надзвичайно містерійне, у збірці К. та В. Бучків у Торонто. Це дуже спрощена фронтальна композиція з рядом апостолів, обернених профілем до центральної постаті Христа, який, як і Юда, намальований анфас. Увесь зміст вирішально-трагічного моменту передано очима дійових осіб. В очах апостолів переляк, запит, відданість і вірність учителеві; в Юди — сором зради, а в Ісуса — повна візія майбутнього та рішучість випити чашу до дна й викупити гріхи людства власними муками. Ця рішучість ще більш підкреслена важкоспертими об стіл руками.

До релігійної тематики дуже підходить стилем та характером картина *Суддя, підсудний і поліцай*. Вже сам зміст закликає провести паралелю до *Тайної вечері*: Ісус — суддя, Юда — підсудний, а апостоли — поліцаї. Сильно наголошені вертикальні й горизонтальні лінії, чорне тло та широковідкриті, промовисті очі наближають цю картину до попередніх.

Зовсім відмінний настрої панує в урбаністичних краєвидах, натюрмортах та сценах з підземок, автобусових станцій і аеропортів. Тут драматичне напруження замінене погідним спокоєм, часто роз'ясненим легким гумором. Міські проспекти, звичайно безлюдні, з глибокими перспективами алей, підкреслені повторним ритмом тих самих елементів, як дерева, ліхтарі, стовпи, вікна і т. д. І, навпаки, реакцію нашого мистця на перенаселення міста знаходимо в зображеннях хмарочосів, житлових будинків та в безконечно монотонних дільницях Бронксу. Перенаселення показане теж величезним натовпом людей, позбавлених всякої індивідуальності, тісно спресованих в підземках. Тут дійсно невідомо — сміятися чи плакати...

У натюрмортах виявляється захоплення автора такими дарами природи, як овочі та городина. Він часто повторює ті самі композиції в різних жанрах: у дереворізах, малярстві, ліноритах, але

скільки він би їх не робив, завжди виходить щось нове, свіже й цікаве. Всі ті кошики, скриньки, миски, коробки з городиною зовсім звичайні й ніяк не прикрашені, переходячи творчу метаморфозу, стають незвичайним мистецтвом.

Шістдесяті роки були добою інтенсивної праці над дереворізом, хоч ця ділянка була йому завжди близька. Ще в Академії та після її закінчення він радо брався за дереворіз, але найвищого розквіту цей останній зазнав таки в 1960-их роках. Дереворіз передусім зробив ім'я Гніздовського відомим у мистецьких колах Америки. Знавці та критики зараховують його до найвизначніших сучасних графіків на цьому континенті та й поза ним. І не диво, бо в дереворізах найвиразніше видно своєрідні особливості унікального таланту майстра, такі як гостра спостережливість, аналітична проникливість, суворий раціональний контроль, тонка сенситивність, дискретний гумор та багатюща творча винахідливість. До того приєднується висока технічна майстерність в парі з прямо неймовірною продуктивністю.

Тематика дереворізів — це переважно фльора й фавна, широкі панорами пейзажів, а зрідка людина. Помітний в них інтимно-теплий зв'язок артиста зі своїми моделями. З якою любов'ю передано рухливі галузки аспарагусу, сон котика Жерома або найулюбленіших моделів: овець, ягнят і баранів! Вони ж бо дають необмежені можливості репродукції їхньої по-різному закучерявленої вовни — справді "неповторної повторності", лінійно-декоративних ритмів у дереворізах. Незвичайно влучно переданий індивідуальний характер кожної тварини, птиці, навіть рослини. В дереворізах немає нічого випадкового або зайвого: кожна рисочка глибоко продумана й умотивована, а тим самим постає враження шляхетної простоти й порядку. Хоч — треба признати — ці останні властивості прикметні взагалі всім творам Гніздовського.

З початком 1970-их років майстер знов повертається до станкового малярства. З'являються нові серії ярин і хлібин, які мають якусь особливу магічну притягальність. Невеличка репродукція французької булки *baquette* стоїть постійно в мене на полиці перед очима й від неї неможливо відірвати зору. Подиву гідна гармонійна співпраця проникливого ока з майстерністю руки. Нагадує вона малюнки Ж.-Б.-С. Шардена — незрівняного віртуоза натюрморту 18 ст. Краще передати припечену шкоринку хліба вже, мабуть, неможливо.

Велика робота останніх років — це іконостас для церкви Св. Трійці у Кергонксоні 1981-1982 р. Будову церкви проектував Радослав Жук з Монреалю, а вістка, що іконостас для неї малюватиме Гніздовський, була прийнята ентузіастично, бож, нарешті, буде пам'ятка співпраці наших двох визначних артистів. Коли ж

трапилася нагода побачити вже готові ікони, то перша думка була: який вони мають суто український характер, хоч без жадних етнографічних атрибутів! Це свідчить про глибокий органічний зв'язок з нашою іконописною традицією. Повною протилежністю цьому є фолклорні сценки з ніби українського побуту (включно з вишивками та шараварами), що їх тепер малюють молоді адепти, які не мають нічого спільного з українським стилем. Це прямо якісь дивні гібриди, на які гидко дивитися!

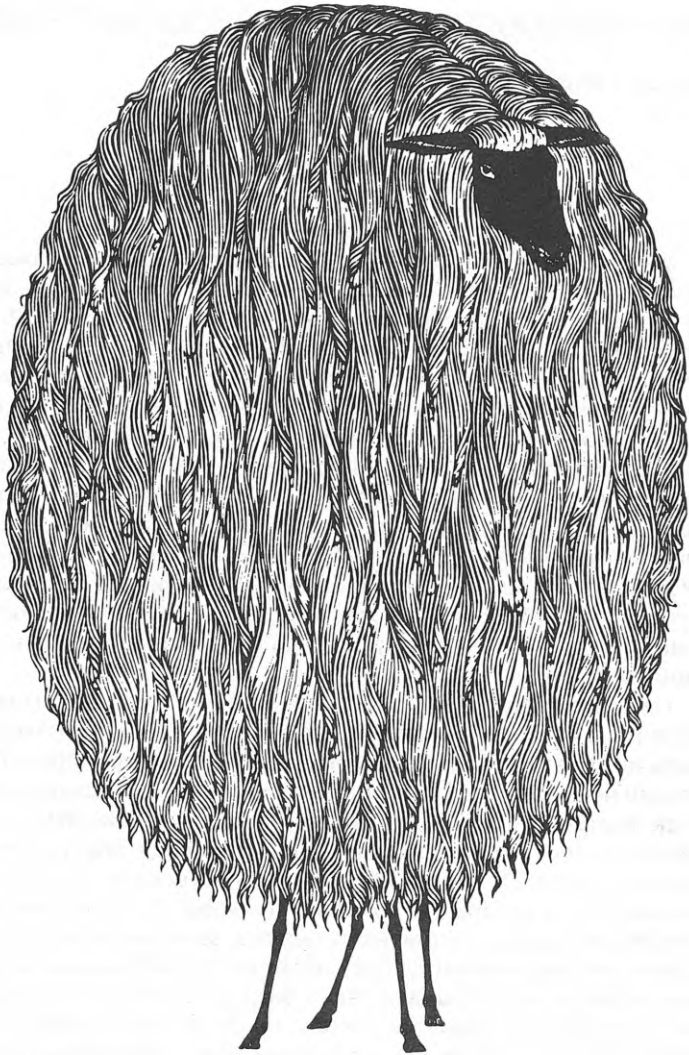
Давня іконописна традиція кергонксонського іконостасу виявлена в струнких, довгастих пропорціях "безтілесних" святих так само, як у композиціях свят і страстей. Кольори їхніх одягів, пози, жестикуляція — все згідне з засадами традиційної іконографії! Але який же крок уперед у порівнянні з трафаретними псевдовізантійськими, солодкавими розписами наших церков! Нарешті, нове слово у цій, досить консервативній ділянці нашої культури. Як зворушливо виглядає Діва Марія у сцені *Благовіщення* — втілення ніжності, грації та покори. Легкість, з якою світла постать Ісуса підноситься у *Вознесінні*, контрастує з земним тяжінням здивованих чудом свідків. Те саме стосується до *Покрови*, що тримає омофор над церквою та ієрархією під проводом патріярха. Скрізь у досконалій гармонії об'єднано божественне з людським. Гарно підходить сине, з висвітленими горизонтами тло ікон до натурального дерева в середині церкви.

З усього величезного мистецького здобутку Гніздовського якось розчаровують зроблені за його проектами тканини. Чомусь у них губиться тонкість і вишуканість його рисунку, але тяжко сказати, чому саме. Може тому, що сам мистець не виконує їх власноручно, як усе інше, а може винен не відповідно підібраний матеріял. Бож звичайно тканини виграють від своєрідного переливу світла в наслідок рельєфного схрещення повздовжних та поперечних ниток; а багатство матеріялу підіймає їх у сферу коштовностей.

Зате справжні скарби знаходяться між оформленими й ілюстрованими ним книжками, "їм же ність числа". Багато з них вже стало бібліофільськими виданнями.

В загальному огляді діяльності нашого ювілята не можна проминути писаних ним есеїв та статей на мистецькі теми. Вони визначаються проникливістю думки та оригінальністю висновків. Розкидані по різних публікаціях і періодичних виданнях, вони чекають на те, щоб їх усіх зібрати та видати окремим збірником.

На думку часто приходять твори Гніздовського, а вже особливо згадуємо його, дивлячися на зимові краєвиди та ліси з безлистими деревами.

Яків Гніздовський, *Вівця* (1961, дереворіз)

Які ж ми мусимо бути вдячні природі за те, що вона так гарно наслідує творчість Гніздовського!

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ — УКРАЇНСЬКИЙ ГРАВЕР¹⁾

Алексіс Ранніт

I

Українське мистецтво і література мало відомі на Заході: від 1654 року, за винятком короткочасної новітньої незалежності 1917-1920 рр., більшістю України володіла Росія, а від 1945 р. всі українські землі, включно з багатократно окупованими Польщею, були включені до Радянського Союзу. Взаємний російсько-український антагонізм виростив відоме лицемірство, пов'язане з національним обличчям українців, а також культурних взаємин і впливів, не без допомоги процесу насильної русифікації, як в Україні, так і в інших радянських республіках. У двох виданнях окремих радянських енциклопедій такі творчі велетні, як мистці-клясики Дмитро Левицький (1735-1822) і Володимир Боровиковський (1757-1825) названі в російському виданні росіянами, а в українському — українцями. Одночасно на Заході українські піонери модерного мистецтва Олександр Архипенко і Казімір Малевич ще й досі відомі як росіяни.

Навіть складнішим від питання національного визначення в мистецтві є визначення національності, пов'язане з ужитком мови. Фінський поет Людвіг Рунеберг (Ludvig Runeberg, 1804-1877) не написав навіть і однієї строфи фінською мовою, складаючи поеми своєю матірною шведською мовою. Проте, він залишився у пам'яті фінів не тільки як національний поет Фінляндії, але й як творець фінської *Kunstdichtung* (майстерности віршування). Загальновідомий подібною суперечністю інший приклад. Багато ірландських авторів, що писали англійською мовою, загальновізані ірландськими письменниками, у тому числі навіть англійськими критиками. Одначе, коли згадати таких видатних літераторів, родовитих українців, як Микола Гоголь чи поет Володимир Нарбут (1888-1944), праці яких рясніють місцевим українським кольоритом, але яких російська критика не визнає українцями, виникає складна культурна суперечка, обов'язково підсилена політикою. У зв'язку з цим не треба забувати, що українська національна куль-

Цей есей Алексіса Ранніта (1914-1985), естонського поета та мистецтвознавця, був вперше опублікований англійською мовою в *The Yale University Library Gazette*, травень 1977, т. 51, 4.

Переклала Оленка Певна.

тура сягає понад тисячу років і виводить свій початок з того самого спільного коріння, що й російська, і частинно польська й білоруська культури. З другого боку, Західня Україна розвинула свою самобутню цивілізацію в спілкуванні з Польщею і Австро-Угорською імперією.

Яків Гніздовський — виходець з Західньої України. Але, хоч він ніколи не жив у Росії, його на Заході інколи називають мистцем російського походження.¹ В дійсності він народився 27 січня 1915 р. в селі Пилипче в Галичині (від дня його народження село вісім разів змінило державну приналежність) і закінчив клясичну гімназію у Львові, одному зі значних торговельних міст середньовічної Європи, а згодом центрі ренесансної й барокової культур і осідку трьох архієпископів: римо-католицького, греко-католицького і вірменського. Хто відчуває сполуку простоти, наївности й майстерности, з якою Гніздовський зображає українське сільське життя, наприклад, своєрідну своєю структурою українську хату,² з характеристичним для неї зовнішнім виглядом — обліплена верствою глини і побілену вапном — той переконаний в його кровному зв'язку з українським сільським життям. Одначе, до своєї української вдачі Гніздовський пізніше додав ширину універсального світогляду, з якого вивів особливу форму, завдяки спостережливому й інтимному ставленню в своєму мистецтві до всього живого: людей, тварин, птахів, краєвидів, овочів і городини, квітів і рослин. Чи бува це не є відбиткою частини досвіду, набутого ним від львівської космополітичної культури?³

II

Гніздовський не тільки завершений маляр і скульптор, але й видатний есеїст,⁴ одначе, тема цієї статті обмежена лише його графічним мистецтвом, зокрема дереворізом (він також принагідно працює з лінолем). На жаль, часто в книжках високої якості й навіть у лексикографічних працях безкритично та неправильно

1. Наприклад, у недавньому каталозі виставки в Смітсонівському інституті, влаштованій Джін М. Фармер *Американські естампи з дерева* (Вашінгтон, 1975), стор. 89.

2. Див. його ілюстрації до *Українських народних казок*, у перекладі на англійську мову Марії Галун Блох (Нью-Йорк: В-во Coward-McCann, 1964), особливо ілюстрацію на стор. 73, на якій зображені картини українського сільського господарства.

3. Згодом Гніздовський навчався в мистецьких школах Варшави та Загребу. Від 1949 р. він живе й працює в США.

4. Див. *Гніздовський — малюнки, графіка, кераміка, статті* (Нью-Йорк: "Пролог", 1967), 178 стор.

вживають терміни "дереворіз" і "дереворит". Щоправда, обі ці методи правильно зараховують до графіки, але між ними існує фундаментальна різниця, яку треба постійно наголошувати. Дереворіз вирізняється рельєфністю ліній і площин композиції, а його друкована відбитка зроблена з позитивної частини дошки — тому вона чорна. В деревориті вживають дерев'яну дошку гранчастої форми, що дозволяє показувати більші деталі, а композицію на ній різьблять як гравюру на металі. Інструментом у дереворізі є ніж, а в деревориті — різець або рильце.

Гніздовський — правовірний мистець дереворізу, а не деревориту. Його ранні естампи, *Ліс* (1944), виявляють стилістичний вплив Дюрера.⁵ Наслідуючи Дюрерові *Великі страсті* й можливо також *Апокаліпсис*, Гніздовський наголошує спосіб, за допомогою якого ножем суґерує світло та тінь, застосовуючи його для різання завтовшки різних ліній, так що вони дають його дереворізам бажані тональні ефекти. Разом з раннім захопленням Дюрером Гніздовський ненадовго наближується до експресіоністичних прагнень австрійця Еґона Шіле (Schiele, 1890-1918) — в дереворізах *Надобраніч* (1944) і *Акт* (1952) та росіянина Владіміра Фаворського (1886-1964)⁶ — в дереворізі *Молодість і старість* (1944). Ще пізніше помітні впливи традиційного китайського та новітнього японського мистецтва.

5. В каталозі-збірнику *Гніздовський: дереворізи, 1944-1975*, Еба М. Тагіра-молодший, з передмовою Пітера А. Віка (Гретна: В-во Pelican, 1976), стор. 3, мистець стверджує: "Його (Дюрера) *Малі страсті* й *Великі страсті* я вважав тоді (1944 р.), як і тепер, вершиною графічного мистецтва, до якої можливо лише близьке східне мистецтво". Багато дереворізів Гніздовського з 1944 р., як і його естамп *Кар'ярі* (1953), що ще під Дюреровим впливом, у дійсності виявляють сильнішу лінійну та психічну живучість від тієї, яка показана на самих Дюрерових дереворізах. Мабуть, тому що, за винятком єдиної дерев'яної дошки *Св. Ієронім з левом*, відбитка якої з'явилася на титульній сторінці *Епістоли* св. Ієроніма (Базель, 1492), не існує ніякого підписаного або удокументованого Дюрерового дереворіза. Таким чином, вищість дереворізів Гніздовського над Дюреровими, це вищість над анонімними виконавцями Дюрерових композицій. В дальшій перспективі Гніздовський духово й технічно ближчий до Дюрерового вчителя Мартіна Шонґауера: подібно до Шонґауєрових, його роботи виявляють просте відчуття спокою краси й свідомо прагнуть до поетично ідеального зображення, що сильно контрастне до часто агітаційної реторики естампів Дюрера.

6. На жаль, надзвичайно талановитий Фаворський біля 1930 р. змінив свій винахідливий і експериментальний стиль на соціалістичний реалізм і згодом став офіційним графіком Радянського Союзу. Його шедеври лишилися ілюстрації до біблійної *Книги Пути* (1925).

Яків Гніздовський, Ліс (1944, дереворіз)

III

"Китайська" інтерлюдія в працях Гніздовського охоплює приблизно 1958-1964 роки. Знаменне захоплення китайською естети-

кою показане в *Лісі весною* (1958), двох дереворізах на тему *Смереки* (1963), *Молодій вербі* (1961), *Полі* (1962), *Сосні* (1963), *Деревах зимою* (1964) й інших, включно з пізнішим прикладом у лінорізі *Сосновий ліс* з 1972 р. Навіть коли випадково переглядати ці естампи, мимоволі пригадується клясична китайська приказка, пов'язана також з японськими мистцями, "Хто може добре наслідувати великого майстра, той сам є великим майстром". Справді, естампи Гніздовського настільки "китайські", що вони можуть завдати знавцеві поважних сумнівів. Китайська дрібничкова субтильність і докладність у відтворенні дерев і краєвидів Гніздовським нав'язує думку, що маємо справу не тільки з мистцем, але й з ученим і поетом-мислителем в одній особі. На перший погляд його дереворізи роблять враження таких пливких і ніжних, що їх можна прийняти за дріб'язково зроблені рисунки пензлем або м'яким пером. Тут панує чистота духу й шанобливість, притаманна східнім філософам. Але витончений гумор і дотеп Гніздовського не мають місця в цьому гармонійному відображенні Божої ботанічної творчости. Для цього критика такий стиль, з'єднання поетичної відданости природі з почуттям позачасового спокою, наводить на думку продовження традиції майстрів династії Сун (960-1280) — періоду, на жаль, згодом заміненого мистецтвом перебільшеної декоративности та трафаретної манери.

У протилежність до "китайських" дереворізів Гніздовського, менше цікавими та з помітнішим наслідуванням є його шість лінорізів, зроблених 1952 р. в неояпонському стилі. Якщо мистець зумів зберегти свою ідентичність у "китайських" роботах, то в загалом сильніших, декоративніших і мальовничіших "японських" композиціях він "не є собою". Все таки вони витончені й віртуозні, особливо обдуманіша *Бібліотека*, на якій одна особа, що тримає книжку, підіймається сходами в епілептичній мрії, а друга, на передньому пляні, читає. Кольористично ця робота деякою мірою нагадує тендітний настрій та інтимну палітру Едуара В'яра (Vuillard), але без В'ярових напружених і нудних прустівських нюансів. Дозволю собі спитати, чи бува ця інтимність і поетичність не відбиває солодкої верленівської атмосфери лірики українського національного поета Тараса Шевченка, його передверленівської доби? Шевченко, який ще чекає на своє відтворення англійською мовою, вніс в український вірш ноту ліричної пісні, південну ніжність звуку та кольору, які, здається, майже відживають у слов'янській поезії — в мові й ритмі нової музики й нової простоти. Гніздовський, прямуєчи все своє життя до цієї ліричної простоти, осягнув її вперше в своїх естампах на східній взірєць.

Чи було бажанням Гніздовського з'єднати в своєму творчому

процесі Захід зі Сходом, наслідуючи зразки, моделі й приклади спершу західніх, а згодом далекосхідніх мистців? Чи він просто схилявся перед великими традиціями в горизонтально ширшому розумінні? Можливо в нього була вибагливіша й невловиміша причина? В своєму есеї "Спляча царівна" (див. *Гніздовський — малюнки, графіка, кераміка, статті*, стор. 81) Гніздовський намагається пояснити своє імітування історичних стилів. Порівнюючи мистецтво зі сплячою царівною з народної легенди, він спочатку говорить про безліч доріг, що ведуть на скляну гору, де спить заворожена царівна, але згодом він обмежує їх кількість двома: "Підсумки: між двома вимогами, між лекцією історії і власним інстинктом, мистець має зробити вибір і рішення. Лекції історії не можна недоцінювати. Вона дає високі приклади, які є мірилом якості форми, що зобов'язує кожну добу і кожний стиль. А найважливіше: лекція історії каже, що той, хто вибирається в похід будити царівну, мусить себе добре підкувати".

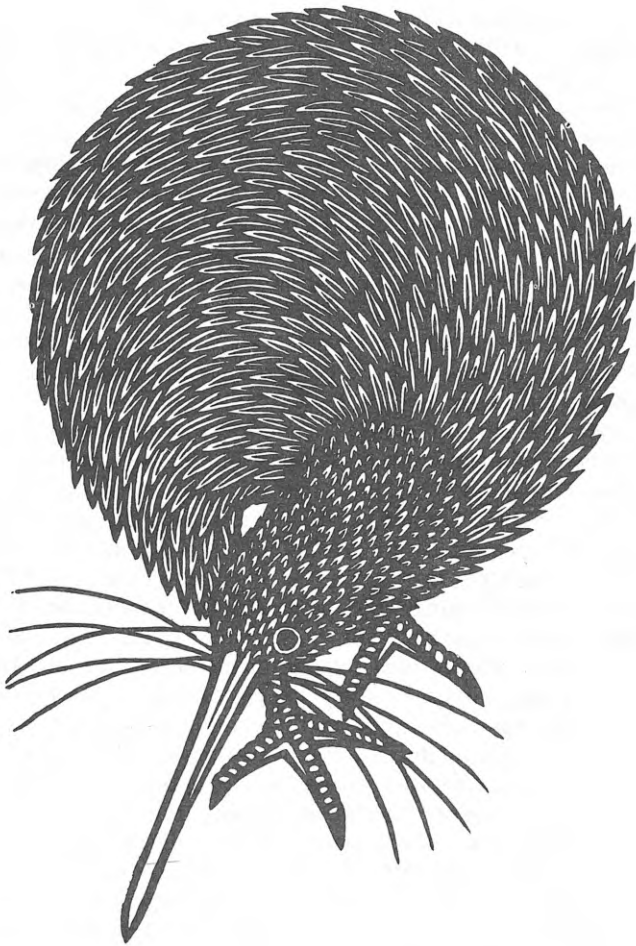
IV

Приблизно 1960 р. з'ясувалося, що Гніздовський здібний проникати в суть зорової об'єктивності за допомогою феноменальної технічної майстерності. Як видно, він тоді наближався до нової зрілості з трьох боків. У першому випадку він застосовував витончену фактурну "каліграфію" на поверхні дошки (*Поле — 1962, Букет — 1963, Індик — 1963, Тополя — 1964, Соняшник — дереворіз і ліноріз, 1965, Пшеничне поле — 1965* і орангутанг, прозваний *Енді з Бронкського зоопарку, 1965*).⁷ З другого боку, Гніздовський неспроможний визволитися від сильної, товстої, архаїчної лінії та твердих і точних контурів середньовічного дереворізу, які він застосовував у сучасному перелицюванні на особисту форму крайньої суворості та міці (*Вікна — 1964, Моппет — 1965, Терем в небесах — 1967, Вазонки — 1970, Червона капуста — 1971, Іриски — 1972, Тюльпан — 1972, Стодольна сова — 1975*).

Два дійсно неспоріднені підходи (в першому Гніздовський зацікавлений в основах картинного збагачення поверхні, а в другому — в створенні ілюзії простору), з'єднані в його третій манері, в

7. Останній згаданий естамп, знаменитий своєю сріблистою прозорістю фактури, подекуди нагадує місячну сцену Фаворського з *Книги Рутки*, у якій зображений сплячий Вооз і перед ним вірна Рута навколішках. Однак, існує чітка різниця в структурі композиції: Фаворський застосовує сезанівський принцип фрагментування простору, натомість Гніздовський з'єднує простір, монолітно перетворюючи зображення орангутанга в одну велику форму, складену з кількох овальних і хвилястих візерунків, укладених разом, як у мозаїці, дрібними трикутними формами.

якій поверхня стає простором для народження єдиної, сильної, нероздільної, декоративної одиниці (*Баран* — 1961, *Черепаха* — 1962, *Безлисте дерево* — 1965, *Профіль барана* — 1969, *Два барани* — 1969, *Сплячий кіт* — 1970, *Юкка* — 1972, *Каллістенус* — 1972, *Сосновий ліс* — ліноріз, 1972, *Ранні тюльпани* — ліноріз, 1973, *Місцевий дикобраз* — 1974, *Ківи* — 1975, *Отара меріносів* — 1975, *Стадо ягнят* — ліноріз, 1975). В естампах цієї третьої групи Гніздовський досягнув справжньої оригінальності і цілковитої зрілості. Коло та овал — композиційні елементи з повним замиканням, які в два останні десятиліття щораз то частіше приваблюють мистців — ведуть назад до джерела всіх формалізмів, прагнення клясичного розуміння безперервності круглої форми, як у Рафаєлових рисунках і в естампах Гніздовського. Нутро цих круглих композицій Гніздовський заповнює сумішшю важливіших і незначніших форм. Ясно визначені лінії надають оркестрації тону та єднають покірним ритмом в одну гармонійну орнаментальну схему, в якій всі зорові елементи — лінія, форма, тон, колір, фактура, світло та простір — досягають органічної синтези. У зв'язку з цим знаменитим пересуненням складових частин, мотівів і сутності в напрямі абстракції сама проблема абстракції чи реалізму стає непотрібною. Вони обое об'єднані, розріджені в криволінійному ритмічному обміні та грі світла крізь нашарування поверхень. Звичайно, там є реалізм, бо Гніздовський відданий природі, але там також одночасно є своєрідне абстрактне мистецтво, яке німці називають *übergegenstandslose Kunst* (мистецтво, яке є понад об'єктом, у протилежність до *gegenstandslose Kunst* — мистецтво без об'єкту). Від самого початку до сьогодення роботи Гніздовського пронизують пошуки філософської правди, яку зустрічаємо в природі, і також прагнення до ідеальної краси абсолютного рівня, основаної на вивченні природи, але дійсно в опозиції до баченої реальності. Через це абстрактний рисунок, перенесений в дереворіз, стає метафізичним елементом, що його знаходимо в усіх речах, видимих і невидимих, матеріяльних і духових. В цьому припущенні важливим для нас є відрізнити в дбайливій праці Гніздовського *disegno interno* (категорія знання та джерела зображень) від *disegno esterno* (фізична реальність дереворіза, лінійний нарис). Гніздовський підніс дереворіз до гідності, збереженої для рисунку, що має ідею, абстракцію, основу на сенсуальному знанні, що не виникло з нього спонтанно й не було виключно на ньому основане.

Яків Гніздовський, *Ківі* (1975, дереворіз)

V

В своєму есеї *Український гротеск*⁸ Гніздовський обговорює якість у Гоголя і Нарбута (мистця, 1886-1920), гротеск для нього

8. Вперше опублікований в журналі *Арка*, грудень 1947, ч. 6, і пізніше включений в згадану раніше книжку *Гніздовський* — малюнки, графіка, керміка, статті.

— це додаток до фізичної краси, який зображає матеріальний світ доброзичливого викривлення людських стосунків, подібний до гумористичного та духового світу. Гніздовський постійно покликається на ідеалізовані гротескові персонажі дон Кіхота і Санчо Пансу. Їх трагічний патос чужий Гніздовському, але Санчо Панса живе в деяких його роботах — щоправда в Гніздовського він губить дещо з своєї простодушної хитрости, та зате виграє на розумі, свідомості й манері. Насправді гротеск наявний тільки в незначній кількості його робіт (*Картярі* — 1953, *Пелікан* — 1966, *Орел* — 1968, *Зебра* — 1970, *Гуска* — 1970, *Зебра II* — 1972, *Телефонна будка I, II* — 1972, *7.45 пополудні* — 1972, *Якубів голуб* — ліноріз, 1973) і тільки в *Картярях* і *Телефонній будці* очевидний гротеск — у інших естампах є тільки натяк на нього в зовнішніх формах (пташок і звірят).

Найкращим роботам Гніздовського притаманний не гротеск, а скоріше лише найчистіший гумор, добре гартований гумор, витончений і дозрілий, в стилі особливо зрівноваженої майстерности (*Баран* — 1961, *Вівця* — 1961, *Енді з Бронкського зоопарку* — 1965, *Профіль барана* і *Два барани* — 1969, *Місцевий дикобраз* — 1974, і, мабуть, особливо *Отара меріносів* — 1975, складена неначе китиця квітів). Тут більше немає Санчо Панси, тепер Гніздовському не до вподоби незграбна і зрадлива поведінка цього персонажа, більше незацікавленого служити своєму панові, натомість з бажанням самому стати лицарем (для Гніздовського сьогоденній світ надто переповнений різними Санчо Пансами). Сам Гніздовський продовжує бути вірним слугою, але не дон Кіхота, а природи та мистецтва. В цій скромній поведінці пана та слуги в одній особі (без бажання панувати над кимнебудь або над чимнебудь) ми знаходимо розв'язку шукань мистцем гармонії. Тому лінія в Гніздовського ніколи раптово не переривається — вона снується й м'якшає або навіть зникає з метою натякнути на перелив світла й тіні. Це не дидактична, моралізаторська тенденція або академічна догматика. Лінія не поспішає до трагічного вислову, вона просто пестить зображені нею форми, а притаманністю стилю є атмосфера ніжності та покірного хвилювання. Тому основа стійкості та рівноваги у Гніздовського лежить поза різними методами впорядкувати рух і силу, навіть в його найсильніших естампах (для прикладу див. його *Червону капусту*). Лінія ніколи не є нервовою, але все ж таки вона тремтить, і її ритмічна пульсація, сильна й певна, надає їй живучості, зовсім незалежної від зображеного об'єкту. Те, що тут сталося, є актом правдивого символізму, де об'єкт стає суб'єктом і згодом абстракцією.

Суть мистецтва Гніздовського, що її можна критично підсумувати як грацію, чар, легкість і клясичність, знайшла своє майже

досконале віддзеркалення в збірці рослин і квітів під заголовком *Flora Exotica*, виданої видавництвом Годін 1972 р. Це п'ятнадцять дереворізів чудового широкого розмаху та заповзятливого виконання, які можна сприймати як довгу поему, підпорядковану звеличенню існування керованого й обдуманого життя, близького до землі, але й надзвичайно поетичного. Збірка з'явилася майже як цикл молитов, тому що роботи мистця виникли з міркування та благочестя. У ній також наявні палкий подив і сприйнятлива покірність, що подекуди нагадують фра Анджеліко, Луку делла Роббія, Шардена та Моранді. Гніздовський — це творець спокою й щастя, людина з лагідною усмішкою, що представляє великий, але забутий світ, у якому ні Маркс, ні Фройд не відіграють ніякої ролі.

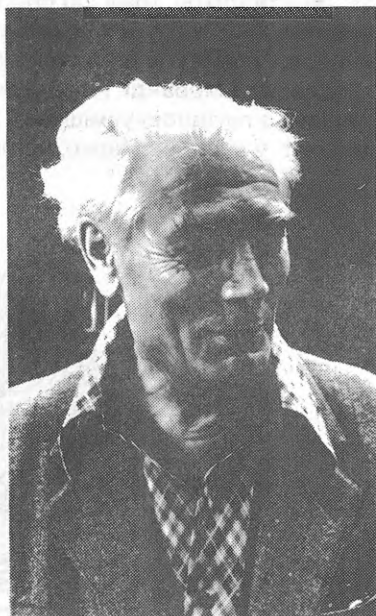
Яків Гніздовський, *Екслібрис* (дереворіз)

АЛЕКСІС РАННІТ — ВІСІМ РОКІВ ДРУЖБИ

Яків Гніздовський

Я познайомився з цією незвичайною людиною в МакДавелльській колонії (The MacDowell Colony) осінню 1976 року. Перше, ніж почати розповідь про наше знайомство, що незабаром розвинулося у приятельство, дозволю собі сказати кілька слів про цю мистецьку колонію. Сподіваюся, що це дасть відповідне тло для його портрету, який тут думаю накинути.

МакДавелльська колонія була початково дачею першого визначного американського композитора Едварда МакДавелла (1861-1908). Бажанням композитора було колись передати цю посілість у південній частині штату Нью-Гампшир мистцям, де вони могли б мати відповідний спокій і творчу атмосферу. З огляду на передчасну смерть композитора на 49-ому році жит-

Алексіс Ранніт

(Фото Тані Михайлишиної-Д'Авіньйон)

тя реалізація цього пляну залишилася в руках його дружини піаністки Маріяни Невінс Макдавелл (1857-1956). Вона їздила з концертами, збираючи фонди для майбутньої мистецької колонії, що стала взірцем для десятка інших колоній у Сполучених Штатах. Вона побільшила посілість до кількох сотень акрів лісу, в якому одну за одною збудувала понад двадцять робітень, забезпечила їх роялями для композиторів, мольбертами для мистців й столами для письменників. Робітні були заплановані так, що не можна з однієї робітні бачити другу. Мистці могли бачити один одного тільки під час сніданку та спільної вечері. Полуденок в кошику привозили й дискретно ставили під двері робітень. Мистці мають тут повну свободу й незалежність — тільки два приписи їх зобов'язують: не курити в лісі й не відвідувати робітні іншого мистця без його виразного запрошення.

Такий був життєвий стиль цієї громади мистців, у яку вперше вступив Алексіс Ранніт осінню 1976 р. Від 1963 р. це вже був мій третій побут. Однієї суботи, як ми були вже зібрані до вечері, директор колонії, проходячи мимо, сказав мені: "Сьогодні прийде ваш земляк". "Українець?" — я запитав. "Я не певний — українець чи естонець. Це близько. Чи не так?" Виглядало, що він був у поспіху і я не хотів втягати його в дискусію про європейську географію. Зрештою, з досвіду знаю, якою безнадійною є подібна дискусія. В цій країні всіх, хто говорить з акцентом, зсипають в одну бочку, вважають окремою одиницею, немов би нацією акцентів.

За хвилину директор підступив до нашого стола з чоловіком високого росту, дещо похилого. Він представив нам його, сказав його перше ім'я, ми в свою чергу зробили це саме. Тут такий звичай, що всі себе кличуть першим ім'ям. Директор побажав нам смачного й відійшов. Новий гість повільно сів на стілець біля нашого стола й так само повільно взявся до вечері. За нашим столом було тихо, лише звук виделок і ножів переривав тишу. Жінка, що сиділа ліворуч нового гостя, перша перервала тишу питанням, яким все тут починають розмову з новоприбулими: "Чи ви вперше у МакДавелл?" — "Так", — відповів він тихим і м'яким голосом. Знову запала мовчанка. За деякий час друга жінка, що сиділа праворуч від нього, спитала: "Ви письменник?" — "Так", — знову тим же м'яким і тихим голосом, ледве повертаючи голову в напрям питання, відповів Алексіс. Мовчанка, що знову запала над нашим столом, почала бути дещо важкою. Нагло мовчанку перервав молодий чоловік, що сидів на третьому від нового гостя стільці. Дотепер він не звертав уваги не тільки на нового гостя, але й ні на кого з нас. Він прямо був зайнятий вечерею й читанням газетної вирізки, яку тримав у лівій руці. Виглядало, що він скінчив читати, коли він повернув голову, яка все ще залишалася на диво близько до його тарілки, в бік нового гостя й голосом, що був у прямому контрасті до м'якого і тихого голосу нового гостя, сказав: "Я поет, я викладаю процес творчого писання у коледжі". Тут він назвав місто в середній Америці, яке з роками вилетіло мені з пам'яті. "Ви також поет?" — спитав він. "Ні, — таким самим тихим голосом, не відриваючи голови від тарілки, відповів Алексіс. — Я не поет, я тільки складач строф". Він сказав це таким тихим голосом, що молодий поет не міг, а може й не хотів чути його відповіді. Й знову запала мовчанка над нашим столом, яка з кожною хвилиною ставала важкою. На щастя, вечеря добігала кінця, й гості один за одним почали залишати стіл. Чи у відповіді нового гостя була скромність, чи гостра іронія, я не міг тоді збагнути. Аж пізніше я побачив, що у ній було й одне, й друге. Але тоді я не знав

цього, тоді я бачив його тільки як тиху й спокійну людину, що могла мати труднощі достосуватися до життя колонії. Я мав вже деякий досвід з життя у колонії, навіть тепер я вже був два тижні перед його приїздом, і мав можливість познайомитися з більшістю мистців, з деякими я вже навіть встиг зблизитися. Я хотів увести нового гостя в товариство і тим дещо улегшити йому вхід у цю дивну й дещо штучну групу задивлених в себе індивідуалістів.

Кілька миль від колонії був великий яблуневий сад. Я добре його знав. Під час мого першого побуту в 1963 р. я малював цей сад. Я знав власника, що постійно їздив поміж своїм садом і Кембріджем, де він займав катедру в Массачусетському технологічному інституті. Я думав улаштувати прогулянку з кількома іншими мешканцями колонії й запросити нового гостя. Так ми й зробили. В неділю по полудні ми зібралися й виїхали до саду. Був чудовий день. Кленові листя прямо горіли під теплим пополудневим сонцем. Мабуть, ніде в світі немає таких ярих осінніх кольорів, як у північних штатах Америки, і в жадному з них вони так не горять, як у Пітерборо, в Нью-Гампширі.

Біля входу до саду нас зустрів власник. Ми перекинулися кількома словами й ввійшли до саду. Безконечні ряди яблунь підносилися й ховалися за горбком. Галузки вгиналися під тягарем яблук, що дозрівали. Буйна трава була покрита яблуками. Ми дивувалися, якою розтратною є природа, щоб забезпечити й зберегти існування. Ми збирали яблука, напихали ними кишені. Яблука у кишенях сорочок надавали нам подобу жіночої анатомії, а у жінок вони її подвоювали. Ми жартували, сміялися. Наш новий "колоніст" уже не був такий штивний, як попереднього вечора. Він навіть розказав нам кілька дотепів. Він зовсім змінився. Тисячний раз я мусів переконатися, якими помилковими є мої перші враження. Короткий проміжок часу по полудні, який ми провели у саді, переконав мене, що цей тихий і несміливий чоловік зовсім не потребує моєї помочі в товаристві. Властиво він під тим оглядом міг мені допомогти, що він часто й робив.

Будучи чутливою людиною, Алексіс, мабуть, прочитав мій намір і знав добре, чому я його запросив на цю прогулянку. Як ми повернулися до колонії, я знайшов за деякий час у своїй поштовій скринці звій білого паперу. Розгорнувши його, я прочитав ручно написане каліграфічним письмом таке: *Нема більшого духового вдоволення як вдячність. Алексіс.*

Я вирізав пізніше цю фразу в дереві. Алексіс хотів ужити цей дереворіз для своєї книжки, яка мала бути видана у видавництві Adolf Hürliemann у Цюріху. На жаль, видавець після випуску першої книжки Ранніта з трьома моїми дереворізами, несподівано помер, а тепер також Алексіс забрав цей плян з собою до гробу.

Алексіс Ранніт і Яків Гніздовський
(Фото Тані Михайпишиної-Д'Авіньйон)

Я часто думав про цю фразу, про те, як він мені її вручив. Це так характерично для Ранніта. Він мав у собі розмах і замилювання до жесту. Такі властивості, мабуть, найповніше себе висловили в барокко. Він щедро давав від себе і не нав'язувався це показати. Він також знав добре те, що багато людей практикують, але невміло, він також умів брати і не вагався висловлювати свою вдячність. Якщо він не вродився з цими властивостями, він їх мусів перебрати від нашого найбільшого вчителя, від природи.

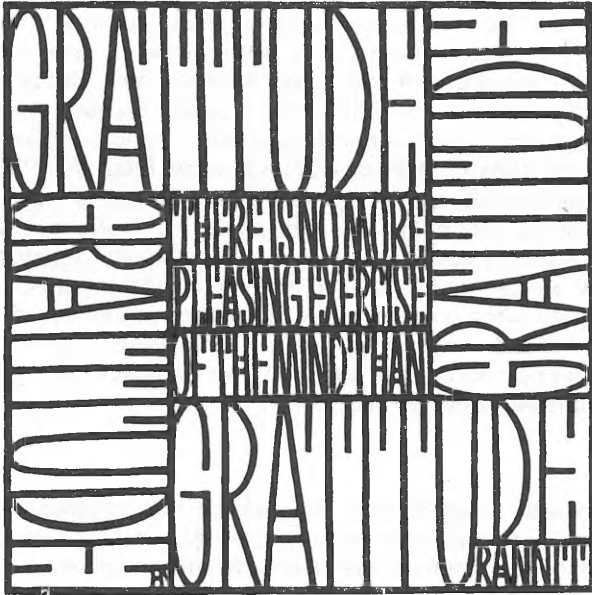
Тієї осени ми не були довго разом у МакДавелській колонії. Я мусів виїхати до Нью-Йорку, а він також незабаром повернувся до своїх обов'язків у Єйлському університеті. Ми бачилися рідко, але були у постійному контакті. Ми так часто обмінювалися листами, що його дружина Тііна раз жартом сказала, що ми мусимо бути в себе залюблені.

Ще в колонії Алексіс згадував про можливість виставки моїх дереворізів і олій в Єйлському університеті. Як виявилось, це не була тільки порожня обіцянка. Алексіс взяв її до серця. Ця ідея прийшла незалежно від двох джерел. Гріп Аллен (Greer Allen), тодішній голова Єйлської друкарні, був пов'язаний деякими видавничими справами в катедрі Св. Івана Божеського (St. John the Divine) в Нью-Йорку. Він замовив у мене дереворіз фасади катедри і її нутра. Він також згадував про можливість моєї виставки в Єйлському університеті. Тепер ці два джерела зійшлися в одне річище. До того Дейл Ройленс (Dale Roylance), куратор книжкового мистецтва в бібліотеці цього університету, привітав цю ідею. Ранніт написав довший есей і підготував бібліографію. Ройленс написав вступ, організував виставку, для якої видрукував три різні версії афіш, а Аллен запроектував і видрукував каталог на 48 сторінок. Виставка відбулася осінню 1977 р.

Тієї осени ми знов були разом у МакДавелській колонії. Я приїхав туди на два тижні раніше. Приїзд Ранніта зробив мені ще додаткову несподіванку. В неділю по полудні я почув стукіт до дверей моєї робітні. Крім Алексіса, прийшла також його дружина Тетяна, яку Алексіс кликав по-єстонськи Тііна, деякі члени її рідні, як також молода і енергійна бібліотекарка з Університету Вірджинії Анжеліка Шмігельов-Павел (Angelika Schmiegelow-Powell). Вона вже бачила підготову моєї виставки в Єйлі й висловила бажання перевезти виставку до Університету Вірджинії. Так, за кілька місяців відбулася моя виставка також у Шарлоттсвіллі у Вірджинії.

Неочікувані відвідини у моїй робітні були найприємнішою перервою в моїй щоденній рутині. Ми говорили, сміялися, пили вино й пекли в моїй печі кукурудзу, яку я тоді малював. У той час я працював також над більшою картиною про льохи з поросятами. Це викликало жваві коментарі. Хтось зауважив, що до печеної кукурудзи можна б мати й смажену свинину. Але я не мав у робітні живих моделів, а працював за ескізами, які попередньо поробив на повітовому ярмарку.

Кілька годин, які мої несподівані гості провели в робітні, здавалися тільки хвилинами. Невдовзі вони відїхали, залишивши нас у наших робітнях. Цим разом я був з Алексісом кілька тижнів і мав можливість ближче пізнати його і ще більше зблизитися з ним. Між нами розвинулася приязнь, яка затямилася тільки з дитин-

Яків Гніздовський, *Нема більшого духового вдовolenня як вдячність* (1977, дереворіз)

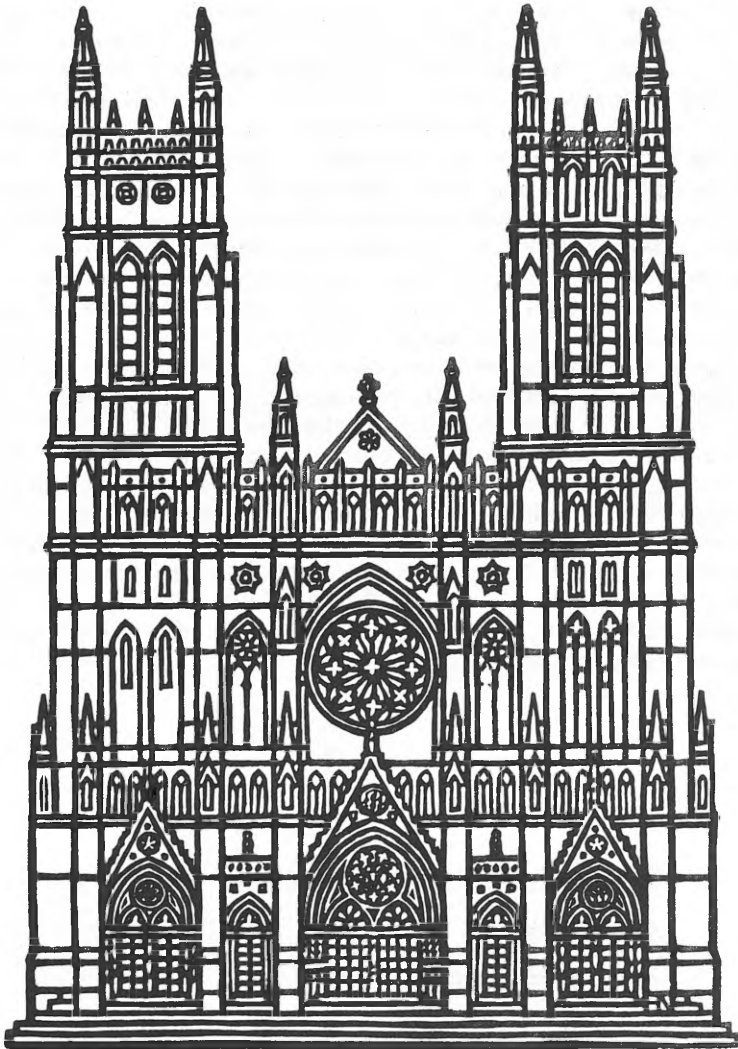
ства. Ми могли говорити без кінця і все мали нову тему. Виглядало, що ми оба тоді розміняли нашу шістдесятку, повернулися до нашого дитинства. Алексіс умів чудово оповідати, головню у малому колі слухачів. Він умів також знаменито слухати. З таким вдячним слухачем і двері до нашої пам'яті стоять широким отвором. Коли під час праці в робітні мені прийшло щось у голову, хоч би тільки якийсь дотеп, я мусів поділитися ним з Алексісом. Без вагання я переривав роботу над картиною, сідав до авта і їхав зарослою доріжкою до хатини, в якій була його робітня, розказував йому і повертався до своєї робітні. Я не мав страху, що мої несподівані відвідини перервуть його працю. Я також знав, що й моя праця тим не була перервана. Навпаки, потреба поділитися кількома словами з другом вносила свіжість, так потрібну в творчому процесі. Алексіс також казав мені, що цей час був для нього дуже продуктивний, а для мене він був не тільки продуктивний, але передовсім дуже приємний.

Наш від'їзд з МакДавелської колонії не послабив нашої дружби. Вона була навіть підсилена, зростаючи з кожним листом, якими ми часто обмінювалися. Для мене було великою приєм-

ністю ділити його невичерпний ентузіазм і його багато плянів, а деякі з них ставали нашими спільними плянами, деякі з яких нам удалося зреалізувати. Я був радий причинитися, бодай скромно до їхнього здійснення — збірка його віршів *Signum et Verbum*, у перекладі з естонської на англійську мову, з двома моїми дереворізами була видана 1981 р. видавництвом Elisabeth Press. Інша збірка з моїми трьома дереворізами вийшла в видавництві "Гюрліман" у Цюріху 1983 р. Ми оба були зачаровані дивними формами мушель і часто говорили про них. Алексіс носився з думкою написати есей, може й написав його, я виконав чотирнадцять дереворізів і думав виконати їх більше для нами заплянованої книжки мушель. З кінцем грудня 1984 р. я вислав йому листа з запитом про мушлі і про його есей, але лист уже лишився без відповіді — він несподівано залишив нас.

Під кінець слід було б зупинитися над зовнішніми обставинами, які у великій мірі вплинули на формування його багатогранної особистості й до певної міри визначили характер і напрям його діяльності. Як самотній з своєї шестичленної родини, що пережив радянську окупацію, потім німецьку, після чого знову радянську, Ранніт вчасно покинув свою країну і майже все своє зріле життя був емігрантом, як мільйони інших, викорінених божевільям Другої світової війни. Як так піде далі, невдовзі все людство може перетворитися в емігрантів. Як Ранніт реагував на цю нову ситуацію, у якій він опинився і в якій так багато людей мають труднощі пристосуватися до нових обставин? Він мав виняткову здібність іти середнім шляхом між двома крайностями еміграційної ментальності. Він ніколи не намагався зірвати зв'язок з минулим; як це часто буває з тими, що опинилися в нових обставинах і хочуть себе цілковито ототожнити з ними, але також не намагався втікати від дійсності, як це ще в більшій мірі можна помітити у емігрантів, і схватися в носталгії. Він не тільки прийняв нову ситуацію як факт, він з нього зробив свою вихідну точку. Як естонський патріот, свідомий того, що його країна, її історія та культура малознані на Заході, він зробив своєю місією виправити стан речей, що існував, і то не тільки стосовно до Естонії, але також і до інших народів Східної Європи, що опинилися в тому самому становищі. Як поет і мистецтвознавець, він писав про культуру цих народів і старався ознайомити з нею західного читача. Ранніт представив нам не тільки естонського мистця Едварда Вііральта (Eduard Wiiralt) у монографії, яку він написав і видав у видавництві "Елізабет пресс", він також є автором монографії про литовського мистця-містика Чюрлїоніса (Nikalojus Konstantinas

Яків Гніздовський, *Катедра Св. Івана Божеського в Нью-Йорку*
(1975, дереворіз)

Šiurlionis), що вийшла в Чикаго 1984 р. Але головну свою увагу він присвятив культурі свого власного народу. Це Ранніт усвідомив західнього читача, що одномільйонове населення Естонії створило скарб чотирьох сот тисяч народних пісень. Він пригадав

західньому читачеві про естонський середньовічний епос *Калевіпоег* (Син Калева), перекладений на німецьку, російську, фінську, чеську, шведську мови і на мову іврит. На конгресі ПЕН-Клубу в Єрусалимі 1976 р. він прочитав есей про естонського поета-мученика Гейті Тальвіка (Talvik). Під час першої радянської окупації Естонії його заарештували і він пропав — дату його смерти подають різно: 1945, 1946 або 1947 (!). Він багато писав і про інших естонських поетів і мистців, про "великих незнаних", як він їх називав. Він умів їх зробити знаними. Від нього могли б багато навчитися й інші емігрантські групи, що займаються популяризацією культурних надбань своїх народів. Ранніт був справжнім амбасадером своєї країни. Але він ніколи не дозволяв собі замикатися у вузькі етнічні рамки. Хоч він глибоко переживав долю своєї поневоленої батьківщини, його душа була широко відкрита до чисто естетичних і універсальних ідей. Під цим оглядом він виявив ширший обсяг бачення, ніж пізніший емігрант Солженіцин, що зв'язав себе тотально з ґрунтом, з якого був викорінений. Ранніта навіть не можна вважати емігрантом, радше подорожнім, яким він був майже в дослівному значенні. Позбавлений громадянства своєї улюбленої Естонії, він став громадянином світу, який він також любив. Він був такого складу, що, якби навіть ніколи не покинув Естонії, мабуть, все одно був би завжди таким самим громадянином світу.

З французького нотатника

Алексіс Ранніт

ДЕНЬ БЕЗКОНЕЧНОСТИ

Цей день,
наче
округлий плід,
вигляд його
усміхнено-голублячий.

Круглий день,
замислених дерев,
прошелестілих слів.

ЛЮБОВ

Ми пробуєм вино проміння
під полуденною пальмою надії,
півпрозоре вино —
двоє уст, одна душа,
за ковтком ковток — небуття.

А крила пальми б'ються об
червоне дзеркало
щастя.

РЕНУАР

Буває тіло,
наче ваза,
неждано виповнена музикою.
Буває й інше,
що відкривається пуп'янком,
як от у тебе,
осяяне
білою рожевістю.

Вірю, що Ренуар
переповнив твій сон
тим заокругленим
глибоким світлом,
що ти була
подібна
до полудня.

Але й доки він тебе торкнувся,
ти була вся
вгнутих звуком.

Імітації Бориса Боднарчука

МИКОЛА КИБАЛЬЧИЧ, ЮРІЙ КОНДРАТЮК І СЕРГІЙ КОРОЛЬОВ — ТРИ УКРАЇНСЬКІ ПІОНЕРИ КОСМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Любомир Онишкевич

Вступ

Існує тенденція пов'язувати технологічні досягнення в сучасних високорозвинутих технічних ділянках з багатими та могутніми "надпотугами" — США, СРСР, нацистською Німеччиною тощо; важко добачити внесок такої нації, як Україна, яка в новітній історії не мала тривалих періодів незалежності, до науки про космос і техніку. А проте, численні українські науковці та винахідники відіграли дуже важливу роль в розвитку космічної науки — факт, недостатньо відомий і належно не оцінений громадськістю, оскільки в світовій літературі дуже часто називають "росіянами" представників неросійських національних меншостей СРСР (або колишньої Російської імперії), незалежно від їхньої дійсної національної приналежності.

У цій статті коротко описано життя та працю трьох українських винахідників і науковців, що їх можна вважати одними з найплідніших мислителів у ділянці ракетобудування та астронавтики: Миколи Кибальчича, який вперше запропонував використання реактивних двигунів (ракет) для космічних польотів, Юрія Кондратюка, який заклав підвалини польотів людини до Місяця, та Сергія Корольова, конструктора перших пілотованих і безпілотних штучних супутників Землі, що керував радянською космічною програмою і фактично спрямував людство дорогою космосу.

Ракетобудування на Україні за минулих часів

Ракету було винайдено в Китаї в 10 сторіччі. Наука та технологія ракетобудування поступово просувалися на Захід, досягши Східної Європи (включно зі стародавньою Руссю) десь між 15 і 18 ст. Найперші згадки про ракетоподібні механізми на Русі з'явилися в хроніках 15 ст.¹ Військові ракети були, ймовірно, на

1. *Українська радянська енциклопедія*, т. 12 (Київ: Академія Наук УРСР, 1963), стор. 126.

озброєнні запорізьких козаків, але їхнє використання ними сьогодні не можна вважати достатньо документованим, воно потребує дальшого дослідження. Перший український інженер у галузі ракет, про якого ми маємо докладні документовані дані, — це Олександр Засядько, який народився 1779 р. в селі Лютенка на Полтавщині і помер 1837 р. в Харкові. Засядько походив з родини, в якій чоловіки були за традицією гармашами на Запорізькій Січі. Як багато інших колишніх запорізьких козаків, Засядько був змушений вступити до російської імператорської армії, де дослужився 1829 р. до звання генерал-ляйтенанта артилерії.²

Засядько зацікавився ракетобудуванням коло 1815 р. Маючи труднощі в одержанні належних фінансових засобів для своєї ракетної лабораторії, він використовував родинні достатки для фінансування своїх ранніх експериментів.³ Він створив кілька військових порохових ракет, винайшов вибухову ракету (1818), вдосконалив механізми для запуску ракет, розвинув тактику бойового застосування ракет тощо. 1827 р. він був призначений начальником Артилерійського управління Генерального штабу російської імператорської армії. Створені ним ракети були застосовані під час численних воєнних кампаній, особливо під час російсько-турецької війни, де вони відіграли важливу роль в захопленні турецької фортеці Варна в Болгарії (16 вересня 1828 р.). Проте, Російська імперія була нездатна належним чином використати винаходи Засядька; 1834 р. його звільнили у відставку, і він помер досить бідним і забутим.

Засядько був лише одним із численних ракетних інженерів, які працювали на Україні у 18 та 19 ст. Варто згадати, між іншими, київського інженера Ф. Гешвенда, який 1881 р. розробив і описав літак з пороховим ракетним двигуном.⁴

Микола Кибальчич. Біографічні дані

Без жадного сумніву найбільшим українським винахідником у галузі ракетобудування 19 ст. був Микола Кибальчич (народився 19 жовтня 1853 р. в селі Короп на Чернігівщині — помер 3 квітня 1881 р. в Санкт-Петербурзі).⁵ Менше всього можна було думати, що така людина стане винахідником; одна з тих романтичних постатей 19 ст., надзвичайно щедро обдарованих природою особистостей, він увійшов в історію більше як палкий революціонер-

2. УРЕ, т. 4 (Київ, 1979), стор. 219. Усі дати перед 1918 р. подано за старим стилем (за Юліянським календарем).

3. С. Плачинда, *Брати Місяця* (Київ: Дитвидав, 1959), стор. 29-31.

4. УРЕ, т. 12, стор. 126.

5. УРЕ, т. 5 (Київ, 1980), стор. 110.

народник (яким він справді був), ніж як перший учений, що запропонував використовувати ракети для космічних сполучень.

Кибальчич був сином православного священика;⁶ його родина мала глибоке коріння, що сягало гетьманських часів, коли вона, за наявними відомостями, втекла з Чорногорії до України.⁷ Молодий Микола навчався в Петербурзі в Інституті шляхів (від 1871 р.), а також у Медико-хірургічній академії (від 1873 р.). В студентські роки він, як більшість студентів його часу, що задумувалися над життям, узяв участь у революційній діяльності, яка тоді була дуже жвавою, оскільки інтелігенція пристрасно засуджувала особисте та національне гноблення царського режиму.

Навчання Миколи було перерване першим ув'язненням (1875-1878 рр., Київ). Після звільнення в травні 1879 р. він приєднався до революційної групи "Свобода або смерть" (а пізніше також до революційних організацій "Народна воля" та "Земля і воля"), де він брав участь у підготові вибухів для використання в терористичній діяльності тогочасних революціонерів. У серпні 1879 р. він став на чолі майстерні вибухових речовин своєї революційної групи. У цій майстерні він сконструював бомби, які були з успіхом застосовані під час замаху на царя Олександра II. За цю діяльність він був 17 березня 1881 р. заарештований, відданий до суду і засуджений до смертної кари. Чекаючи на страту в Петропавлівській фортеці в Петербурзі, Кибальчич створив оригінальний проект літального апарату з ракетним двигуном. Він надіслав свій проект до Академії Наук, сподіваючися, що на нього звернуть увагу ще перед смертю його автора. Проте, він був страчений 3 квітня 1881 р. у віці 27 років, і ніхто тоді не звернув найменшої уваги на його важливий винахід.

Росіяни, які переслідували Кибальчича протягом його життя і врешті стратили, нині висувають претенсії на нього, як на одного зі своїх великих учених. Проте, члени його родини ясно вказали,⁸ що Микола вважав себе українцем і його революційна діяльність була спрямована насамперед до здобуття людських та національних прав для його народу. Його винаходи, однак, мали принести користь усьому людству. В листі до свого друга В. Жерара Кибальчич писав перед смертю:

6. Загальні життєписи Кибальчича див. у книгах: В. Іващенко, *Микола Кибальчич* (Київ, 1962); А. Черняк, *Николай Кибальчич — революционер и ученый* (Микола Кибальчич — революціонер і вчений. Москва, 1961).

7. О. Kybalchych-Boretska, "M. Kybalchych — The Inventor of the First Rocket Engine" (М. Кибальчич — винахідник першого ракетного двигуна), *Ukrainian Engineering News* (Нью-Йорк) 1972, 3-4, стор. 72-75.

8. Там таки, стор. 74.

Врятування мого життя — справа другорядна. Важливим є дещо інше: врятувати ідею, винахід, щоб вони стали надбанням усього людства!.. Вони відкриють людству шляхи до Марсу, до Венери. Вони уможливають заселення всіх планет Всесвіту, де лише можливе життя. Вони завоюють для людства космос, безмежний космічний простір! Протягом усієї історії Землі цю ідею ще ніхто не запропонував. Я виношував її в своїй голові з 14 років. Нині я ясно бачу, що треба зробити, щоб збудувати важчий від повітря апарат, який перемаже земне тяжіння й полетить у простір поза атмосферою. Допоможи мені врятувати цю ідею, мій винахід!⁹

«Проект літального апарату»

Проект Кибальчича¹⁰ — справді надзвичайний документ. Це підсумок наукових досліджень, яких він ніколи не зміг скінчити. Він збирався зробити розрахунки, досліди тощо. Перед неминучою стратою Кибальчич вирішив записати те, що зберігав у пам'яті, оскільки він більше не мав доступу до своїх записів і розрахунків (які було знищено). Він написав перший варіант свого проекту на стінах своєї в'язничної камери; пізніше він переніс його на папір.¹¹ Трактат не був опублікований до 1918 р. Проте, він має засадничу важливість в історії ракетобудування.

У чому полягає ця важливість? Сьогодні ця ідея здається досить самозрозумілою, і, як виглядає, містить у собі численні помилки, які роблять її непридатною для практичного використання. Але вона пропонує засадничий реактивно-динамічний принцип польоту: справжній ракетний політ, незалежний від повітря чи будь-якої іншої атмосфери. Перед Кибальчичем багато інженерів розглядали можливість польоту апаратів з реактивним двигуном, але всі вони використовували ракету як засіб для урухомлення апаратів, легших від повітря (аеростатичний принцип), або крилатих апаратів (аеродинамічний принцип).¹² Жадний з цих апаратів не міг літати за межами атмосфери. Апарат Кибальчича не залежав від атмосфери; це — єдиний тип створеного людьми апарату, який може літати за межами Землі. В засаді кожний штучний супутник чи космічний корабель, який колинебудь літав на орбіту, на Місяць або на планети, використовує принцип Кибальчича. Ба більше, він запропонував пальне (артилерійський порох), який

9. Цитовано за О. Кибальчич-Борецькою, стор. 74-75.

10. М. Кибальчич, "Проект воздухоплавательного прибора" (Проект літального апарату), *Былое* 1918, 10-11, стор. 115-121.

11. Б. Бобьев, В. Сокольский (ред.), *Пионеры ракетной техники. Избранные труды* (Москва: "Наука", 1964), стор. 638.

12. В. Сокольский, "Работы отечественных ученых — пионеров ракетной техники (исторический очерк)", у кн.: Б. Бобиев та інші, стор. 602-604.

містить у собі власний окислювач і таким чином не потребує для свого горіння атмосферного кисню. Справді пророцьке відкриття, особливо враховуючи обставини, за яких воно було задумане! Проект Кибальчича починається так:

Перебуваючи в крайній ситуації, за кілька днів перед смертю, я пишу цей проект. Я вірю в правильність своєї ідеї, і ця віра підтримує мене в моєму становищі. Якщо моя ідея, після розгляду її науковцями, буде знайдена правильною, я буду щасливий, оскільки я виконаю свій громадський обов'язок перед людською спільнотою; у такому разі я спокійно стріну смерть, знаючи, що мої ідеї не вмруть разом зі мною, а залишаться на службі людства, заради якого я готовий пожертвувати своїм життям...¹³

Юрій Кондратюк. Біографічні дані

Юрій Кондратюк (народжений 9 червня 1897 р. в Полтаві, помер 1941 або 1942 р. десь у Росії)¹⁴ — друга трагічна постать серед українських піонерів дослідження космосу. Він був винахідником і теоретиком у ділянці астронавтики.

Кондратюк був вихований на Україні. 1916 р. він поступив до Петербурзького політехнічного інституту; революція перервала його навчання, і він працював на різних працях на Україні, в Сибіру, на Кавказі аж до 1933 р., коли він повернувся до навчання, вступивши до Харківського політехнічного інституту,¹⁵ де керував проектуванням вітрової електростанції в Криму (на той час це була найбільша в світі електростанція такого типу). У Харкові він працював на різних проектних посадах, зокрема над проектуванням споруд з залізобетону (найвідоміша споруда, побудована в результаті його праці, це — Останкінська телевізійна вежа в Москві). Пізніше він працював на різних інженерно-технічних посадах у Москві та в інших містах.

13. М. Кибальчич, "Проект воздухоплавательного прибора", в кн.: Б. Бобієв та інші, стор. 15.

14. УРЕ, т. 5 (Київ: 1980), стор. 355-356. Різні радянські джерела подають дуже невиразно, непевно та в різному висвітленні обставини смерті Кондратюка. Наприклад, *Радянська енциклопедія історії України*, т. 2 (Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970), стор. 461, згадує як рік смерті винахідника 1942 та подає, що він "Загинув на фронті під час великої вітчизняної війни". УРЕ, т. 5 (Київ, 1980), подає як дату смерті Кондратюка початок жовтня 1941 р., вказуючи, що за іншими даними то був 1942 р., а як місце смерті наводить Козельський район Калузької області в Росії.

15. В. Замлинський, *Твій син, Плането!* Біографічний роман про Ю. Кондратюка, опублікований в газеті *Молодь України*, починаючи з 28 листопада 1964 р.

Ще в школі він зацікавився астронавтикою. В 1918-1919 рр. він написав першу працю в цій галузі: "Тим, хто буде читати, щоб збудувати". Ця праця пізніше була поширена й видана 1929 р. під назвою *Завоювання міжпланетних просторів*.¹⁶

Під час Другої світової війни Кондратюк, як здається, мав незгоди з політикою Сталіна. Він, наскільки відомо, був призваний до Радянської армії і загинув за загадкових обставин. Навіть рік його смерті невідомий. Пізніше, коли космонавтика стала модною в СРСР, його ім'я було реабілітоване і він посмертно одержав різні нагороди. Наприклад, один з кратерів на зворотному боці Місяця було названо його ім'ям. (Два інші кратери названо іменами Кибальчича та Корольова).

«Завоювання міжпланетних просторів»

Книга Кондратюка є теоретично-математичним трактатом про динаміку та системи урухомлення орбітальних та міжпланетних літальних апаратів. Праця висунула численні нові ідеї, багато з яких були використані пізніше радянськими та американськими інженерами, які проєктували космічні кораблі. Кондратюк розробив оптимальні рівняння для розрахунку траєкторій космічних полетів, теорію багатоступневих ракет тощо. Він запропонував використання металевих та неметалевих видів пального, включно з їхніми водневими (наприклад, борними) сполуками (так звані "екзотичні" палива). У праці розглянуто проблеми створення постійних космічних станцій, приземлення космічних супутників з використанням земної атмосфери для гальмування, як також і використання гравітаційного поля планет для прискорення руху космічних кораблів. Він знайшов нові рішення для деяких старих проблем, висунутих відомим дослідником космічних проблем Костянтином Ціолковським (який високо оцінив книгу Кондратюка).¹⁷

Мабуть, найважливішим внеском Кондратюка до космічної науки була запропонована ним схема приземлення на Місяці, яку практично використано під час успішного американського полету "Аполлона":¹⁸ Кондратюк запропонував багатоступневу ракету,

16. Ю. Кондратюк, "Завоевание межпланетных пространств", у кн.: Б. Бобиев та інші, стор. 537-598. Ця праця також з'явилася в українському перекладі: Ю. Кондратюк, *Завоювання міжпланетних просторів* (Нью-Йорк: Ukrainian Engineers Soc., 1972).

17. У. Noncharenko, "Preface to the Third Edition", у кн.: Ю. Кондратюк, *Завоювання...*, стор. VII-VIII.

18. National Aeronautics and Space Administration — NASA (Американське національне управління з космічних досліджень — НАСА) перек-

яка стартувала б з Землі, вийшла б на навколomisячну орбіту, висадила б частину корисного вантажу на поверхню Місяця, далі б злетіла, з'єдналася б з частиною, залишеною на орбіті Місяця, після чого ракета мала б повернутися на Землю. Ця надзвичайно вдала схема була, кінець-кінцем, використана НАСА для здійснення польоту на Місяць. Схема Кондратюка замінила багато складніший проєкт, запропонований керівником НАСА Вернером фон Брауном.¹⁹

Перелічені внески — лише деякі з численних корисних ідей, вперше запропонованих або розвинутих винахідницьким генієм Кондратюка. Важко навіть уявити, скільки ця людина могла б зробити, якби мала можливість працювати у вільній, демократичній країні та якби її життя не скінчилося так рано.

Сергій Корольов. Біографічні дані

Сергій Корольов (народжений 30 грудня 1906 р. в Житомирі, помер 14 січня 1966 р. в Москві)²⁰ є, безперечно, найвидатнішим серед українських піонерів космосу, а можливо й найвидатнішою постаттю в усій історії астронавтики. Як "головний конструктор" він керував радянською космічною програмою за часів її найбільшого тріумфу — запуску перших штучних супутників Землі та польотів перших космонавтів.

Життя Корольова можна поділити на три окремі періоди:²¹ перший (до 1938 р.) — час його формування, що розпочався в стародавньому українському місті Житомирі. Цей період дуже добре документований в радянській офіційній історії.²² Мати Корольова, Марія Москаленко, походила зі старої української родини; юний Сергій зріс у будинку Москаленків та Лазаренків, який його мати успадкувала від своїх дідів з матірнього боку; в

лало твори Кондратюка коло 1960 р.; вони були видані в спеціальному бюлетені НАСА разом з перекладами творів Кибальчича, Цандера та Ціолковського.

19. Автор цієї статті слухав лекцію фон Брауна в Кембріджі (Массачусетс), восени 1959 р. В цій лекції керівник НАСА твердив, що єдиним практичним шляхом дістатися до Місяця було б запустити з Землі серію ракет (від 12 до 16), з доставлених ними частин змонтувати на орбіті довкола Місяця велику ракету, яку можна було б використати для висадження на Місяці та для повернення з Місяця на Землю.

20. УРЕ, т. 5 (Київ, 1980), стор. 420-421.

21. J. Oberg, "The Why of Sputnik", *Space World — The Magazine of Space News*, Vol. N 12-168, грудень 1977, стор. 5.

22. Див., наприклад, *Слово про Корольова*, збірку спогадів про Корольова, зокрема "Мій син" Марії Баланіної-Москаленко (Київ: Видавництво "Молодь", 1970).

цьому будинку він був улюбленцем усієї родини.²³ Марія розлучилася з Павлом Корольовим, коли Сергій був малою дитиною, отже, він ледве чи пам'ятав свого батька. Незабаром його мати одружилася з інженером Григорієм Баланином, який мав великий вплив на молодого Сергія, спрямувавши його в виборі майбутнього фаху. Сергій вивчав аеронавтику в різних технічних навчальних закладах на Україні та в Росії. У тридцяті роки, ще перед своїм тридцятиріччям, він вступив до групи ракетних інженерів, відомої під російським словоскороченням ГИРД (Группа исследования реактивного движения, тобто "Група дослідження реактивного руху").²⁴ У цей час Сергій вступив у контакт з найвизначнішими інженерами з аеронавтики або ракетобудування в СРСР і навіть проходив навчання в декого з них. Між ними були: Андрій Туполєв — відомий авіаконструктор, Фрідріх Цандер — ракетобудівник лотиського походження і навіть Костянтин Ціолковський — великий теоретик у галузі космічних наук,²⁵ що його звичайно називають "російським ученим", хоч він походив з польської родини, яка оселилася на Україні.

На початку тридцятих років Корольов сконструював і з успіхом випробував свою першу ракету. Він навіть спромігся одержати від маршала М. Тухачевського фонди для продовження досліджень у ділянці ракет з рідким паливом.²⁶ Перший політ радянської ракети на рідкому паливі стався 1933 р.

1937 р. почалася величезна хвиля переслідувань провідних радянських військовиків — відомий сталінський терор. Тухачевський був однією з жертв тієї чистки. Через зв'язки з ним постраждав і Корольов. Так розпочався другий період в його житті — період, про який намагаються не згадувати в його офіційних радянських біографіях: коли йдеться про 1938-1950 роки, то "Москва може подати, в найкращому випадку, лише деякі обережно підібрані факти, напівправду впереміж з білими плямами".²⁷

23. Для докладного ознайомлення з ранніми роками життя Корольова див. англомовні видання: "Koroliov", *Space World — The Magazine of Space News*, серпень 1974, стор. 17-24; Y. Golovanov, *Sergei Korolev — The Apprenticeship of a Space Pioneer* (Москва: MIR, 1975). Деякі чудові фотографії родини Корольова див. у книзі: A. Romanov: *Spacecraft Designer* (Москва: Novosti, 1976).

24. B. Raushenbakh, Y. Biryukov, "S. P. Korolyev and the Development of Soviet Rocket Engineering to 1939", у збірці: "First Steps Toward Space", *Smithsonian Annals of Flight*, 10, 3-є видання, F. Durant (ред.), 1974, стор. 203-208.

25. J. Oberg, стор. 5.

26. Там таки, стор. 6.

27. Там таки, стор. 5.

Цей період у житті Корольова був позначений арештом і засудом на довічне ув'язнення в радянському ГУЛазі. Колишні співв'язні Корольова описують його як "абсолютно непохитного, який ніколи не приховував свого презирства до режиму".²⁸

Відомості про перебування Корольова в ув'язненні містяться в багатьох джерелах, зокрема в книзі колишнього радянського журналіста, який подавав до преси інформацію про космічні дослідження в СРСР, Леоніда Владімірова.²⁹ Ми не знаємо, проте, як Корольову пощастило пережити табори ГУЛагу, золоті копальні Колими та інші концтабори, де загинуло так багато чудових українських і неукраїнських інженерів і науковців. Можливо, він вижив завдяки заступництву Туполева.³⁰ Корольов врешті скінчив своє ув'язнення в спеціальному таборі — так званій "шаразі", де в'язні працюють над науковими проектами, де він мав можливість займатися аеронавтикою. Олександр Солженіцин писав: "Батько космічних полетів Корольов був, напевно, запроторений до шаражки, але як авіаційний учений. Адміністрація шаражки не дозволяла йому працювати над ракетами, і він займався цим уночі".³¹

Наприкінці війни Корольов одержав дещо більшу свободу й був відряджений до Німеччини для вивчення захоплених німецьких ракет Vergeltungswaffe-2 ("Фав-2"; Корольов говорив по-німецьки, по-англійськи та по-французьки).³² Йому надали можливість працювати в ділянці ракетобудування і він, очевидно, мав періоди, коли був більш-менш вільний. Одначе, остаточно його звільнено лише після смерті Сталіна. Тоді його праця одержала певне визнання: він був обраний спочатку членом-кореспондентом, а потім дійсним членом Академії Наук СРСР.

Людина, яка повела людство в Космос

Третя й найпродуктивніша фаза в житті Корольова почалася з приходом до влади Хрущова. "Ми абсолютно довіряли товаришеві Корольову, — писав Хрущов. — Коли він викладав свої ідеї, ви бачили в його очах захоплення, і його повідомлення завжди були зразком ясности. Він мав безмежну енергію та рішучість і був блискучим організатором".³³

28. "Watch this Spaceman", *Soviet Analyst*, 14 березня 1974, стор. 5.

29. L. Vladimirov, *The Russian Space Bluff* (Нью-Йорк: Dial Press, 1973).

30. J. Oberg, стор. 6-7.

31. A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, II (Нью-Йорк: Harper & Row, 1975), стор. 482.

32. J. Oberg, стор. 7-8.

33. N. Khrushchev: *Khrushchev Remembers*, II (Нью-Йорк, 1974), стор. 46.

Чого Хрущов жадав від Корольова? Не лише кращих міжконтинентальних ракет та іншої зброї. Він жадав престижу для СРСР, пошани й слави для своєї держави та її керівника — тобто для себе. Корольов підкупив його візією радянської людини в космосі, керованою "славною соціалістичною державою". Корольов дуже кмітливо використав зацікавлення Хрущова. Він мав свою власну візію, видіння людства, у Всесвіті, яке він успадкував від своїх співвітчизників Кибальчича та Кондратюка. Це видіння перевищувало потреби радянської держави, яка його ув'язнила і про яку він був дуже низької думки (див. вищезазначену згадку колишніх спів'язнів ученого). Ця мрія призначалася для всіх людей; він писав:

Я не сумніваюся, що наближаються часи, коли могутні космічні кораблі вагою в багато, багато тонн, обладнані різноманітним науковим устаткуванням і керовані великими космічними командами, вилетять з Землі і, подібно до легендарних аргонавтів, почнуть тривалу подорож. Слід сподіватися, що вчені з різних країн шораз шільніше співпрацюватимуть у цій чудовій і шляхетній діяльності для добра всього людства, заради миру і прогресу.³⁴

Так виникла дивна симбіоза: Хрущов використовував Корольова для своєї мети, а Корольов водночас використовував Хрущова для своєї. А у висліді людина вийшла в космос. Врешті, з'ясується, що в той час, коли СРСР, США та інші розвинуті країни працювали без зайвого поспіху в галузі ракет та штучних супутників (звичайно, завжди бракувало грошей і кожного разу знаходилися "конечніші" потреби), саме здібність Корольова знаходити найрізноманітніші шляхи для досягнення своєї мети переконала Хрущова спрямувати потрібні кошти для створення супутників, "Востоків", "Восходів" та інших космічних кораблів і таким чином розпочати космічні перегони між СРСР і США, які дозволили зробити величезний стрибок уперед у розвитку астронавтики й завершилися висадкою "Аполлона" на Місяці, створенням космічних станцій, стикуванням "Аполлону" та "Союзу" тощо. Саме політична кмітливість Корольова перетворила мрію на реальність.

Аж до своєї передчасної смерті 1966 р. Корольов залишався керівником радянської космічної програми. В цій ролі він був відповідальний за великі досягнення Радянського Союзу в космосі: перші супутники, перша людина в космосі, перший безпілотний політ на Місяць тощо. Після його смерті радянський космічний поступ утратив свою певну ходу й опинився позаду досягнень США. Це й не диво: СРСР за часів Корольова був (і

34. S. Koroliov, у кн.: A. Romanov, стор. 2.

нині є) другорядною за технологічним розвитком країною. Те, чого досягнув Корольов — це диво, створене його генієм і генієм його колеґ, а не радянською системою. Владіміров, який бачив усі радянські космічні зусилля "зсередини", писав:

... Нема нічого дивного в тому, що жадний радянський громадянин досі не ступив на поверхню Місяця. Дивним є дещо цілком протилежне: як Корольову та іншим талановитим науковцям вдалося за умов, про які я писав, перетворити відсталий і консервативний Радянський Союз на "космічну державу".

Незалежно від політичних міркувань, ці люди гідні найглибшої подяки людства.³⁵

«Головний конструктор»

В умовах таємности, що панують у радянській системі, ім'я Корольова ніколи не було відоме й не згадувалося за його життя. Тоді як його американський відповідник фон Бравн був щоденно звеличуваний в пресі, на Корольова завжди посилалися як на "головного конструктора". Лише після його смерті світ та радянські громадяни дізналися, хто був "батьком космонавтики".

Владіміров натякає, що можна було запобігти смерті Корольова 1966 р.³⁶ За офіційними повідомленнями, він помер у наслідок невдалої операції ракової пухлини. Після його смерті він перестав бути невідомим: з міркувань пропаґанди радянський уряд надав йому всі можливі нагороди, включно з сумнівною честю бути похованим (поруч із Сталіном!) біля Кремлівської стіни.

Преса та письменники радянської України зробили з Корольова героя, підкреслюючи його українську національність,³⁷ українську національну спадщину.³⁸ Наприклад, Павло Попович, перший український космонавт, у своїй офіційній автобіографії підкреслив, що Корольов розмовляв з ним по-українськи.³⁹ Письменник Плачинда пише, що ідея поєднати допоміжні ракетні двигуни в

35. L. Vladimirov, стор. 188.

36. Там таки, стор. 146.

37. Прикладом може бути те, що незабаром після того, як було оголошено, що Корольов стояв на чолі радянських космічних проєктів, ілюстрований тижневик *Україна* опублікував фотографію одного з документів, виповнених Корольовим під час навчання у вищому навчальному закладі. У графі "національність" Корольов власноручно вписав: "українець".

38. У романі Плачинди *Ніч перед стартом* (Київ: В-во "Радянський письменник", 1971) Корольова прямо названо спадкоємцем українця М. Кибальчича (стор. 45).

39. П. Попович, *Вилітаю вранці* (Київ: В-во "Молодь", 1968), стор. 170.

жмути довкола центрального двигуна прийшла до Корольова, коли він роздумував над тим, як снопи пшениці звичайно в'язалися на українських полях.⁴⁰

З іншого боку, офіційні радянські російсько- та іншомовні публікації, як правило, замовчують українське походження Корольова,⁴¹ називаючи його "радянським" або навіть "російським ученим".⁴² Це — типово російська тенденція зараховувати на російський рахунок усі досягнення підкорених Росією народів.

Українці в космосі

Серед перших радянських космонавтів, яким Корольов уможливив політ у космос, Попович був одним із найкваліфікованіших і найобдарованіших. Юрій Гаґарін писав про нього: "Ми всі негайно полюбили його. Він був веселий, приятний і допитливий; незабаром ми всі оцінили його організаторські здібності".⁴³ Нема сумніву, що Корольов хотів би обрати Поповича першим космонавтом, першою людиною в космосі. Проте, існували певні обмеження. Владіміров пише:

Головна вимога звучала як чистий расизм: космонавт число 1 мусів бути з народження чистим росіянином... Кандидат на цю роллю був покликаний продемонструвати, що він є не лише "росіянином за паспортом", але є, так би мовити, "стовідсотковим арійцем", тобто, що обидва його батьки і всі його діди були росіянами... З цієї причини такі кандидатури, як, наприклад, Попович, який є українець, та Биковський, який є напівукраїнець, були негайно відкинуті.⁴⁴

Таким чином Гаґарін був обраний першим космонавтом, а Попович — четвертим. (Він брав участь у першому подвійному космічному політі на двох кораблях — "Восток-3" та "Восток-4", разом з космонавтом Андріяном Ніколаєвим). Після Поповича було ще багато космонавтів-українців, серед них Георгій Береговий, Юрій Добровольський (який трагічно загинув у катастрофі під час космічного польету) та інші.

40. С. Плачинда, "У зоряні рейси". У збірці *Наука і культура* (Київ: В-во "Знання", 1969), стор. 88.

41. Див., наприклад: Е. Riabchikov, *Russian in Space*, translated by G. Daniels (Нью-Йорк, 1971), стор. 86-87.

42. Наприклад, Р. Astashenkov, "Academician Koroliov", *Sputnik* (Москва), січень, 1971, стор. 66-80 та 149-176, вказує, що Корольов народився в Житомирі, але далі трактує його як росіянина.

43. Ю. Гаґарін, передмова до цитованого вище твору Поповича, стор. 3.

44. L. Vladimirov, стор. 91-92.

Радянські космічні досягнення після Корольова

Серед провідних кіл у системі радянських космічних досліджень було (і, мабуть, донині є) багато інших українських науковців, інженерів, конструкторів — більшість з них анонімних. Уважають, що після смерті Корольова радянську космічну програму перебрав інший учений-українець — М. Янгел.⁴⁵ Янгел, дійсний член АН УРСР, помер 16 жовтня 1971 р. Його наступником став, імовірно, інший українець — В. Челомей.⁴⁶

Таким чином, цілком ясно, що науковці українського походження відігравали надзвичайно важливу роль в радянській космічній програмі. Можливо одного дня, коли завіса таємности, яка оточує радянську програму космічних досліджень, підніметься, світ дізнається, яким великим був внесок учених і космонавтів з України в ім'я перемоги людини над космосом.

45. S. Protsiuk: "Space Program Leaders in the USSR", *Ukrainian Engineering News* (Нью-Йорк) 1972, 3-4, стор. 60-61.

46. Там таки, стор. 68-70.

«ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ»

(З ПРИВОДУ 400-РІЧЧЯ ВИДАННЯ, 1581-1981)

Анджеї Кемпфі

У сімдесятих і вісімдесятих роках 16 ст. на Волині починають нуртувати прагнення до піднесення освіти та поліпшення морального стану православного духовенства. Впливали на те провідні релігійні рухи реформації та католицького відродження в Західній Європі, які через Польщу проникали й на Русь. У конфронтації з протестантством почалося повернення до православних традицій. Подібні наслідки викликав наступ післятридентського католицизму. Давніше Католицька Церква ставилася радше пасивно до Східньої Церкви, але тепер вона намагалася прихилити її до себе. Віджили півторатисячолітні унійні ідеї, а крім намагань об'єднати Царгород і Москву з Римом, постав плян повернення в католицизм православних, що жили на території Речі Посполитої. Народжену в Римі ідею унії пропагували також нунціятура і орден єзуїтів, які знайшли поступово прихильників у Речі Посполитій. Перше виразне зформулювання програми унії було в брошурі Петра Скарґи, виданій 1577 р. у Вільні під заголовком *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem* (Про єдність Божої Церкви під одним пастирем). Вона, правда, не накреслила ще метод об'єднання, про яке висували вимоги, але висунула гасло, яке, не без опору, частково здійснено 20 років пізніше на Берестейському соборі 1596 р.

Нурти реформації та унії пробудили з інерції громадськість Волині й загалом руську громадськість у кордонах тодішньої Польщі. В обороні від проникнення протестантизму й пропаганди католицизму та унії волинські православні усвідомили собі потребу освіти та оздоровлення фатальних взаємин у Східній Церкві. При тому як на коронних польських землях, так і на території Великого Князівства Литовського, щораз більше поширювалися єзуїтські та протестантські школи. Вирішальне значення мало те, що умовою втримання православ'я є зорганізування власних шкіл і піднесення рівня церковної освіти.

Рух, про який тут мова, охопив усі руські землі Речі Посполитої. Під кінець 16 ст. головні вогнища православного шкіль-

ництва реально постали у Львові та Вільні, але найраніше прагнення до духовного відродження виявилось серед православних на Волині. Там постала школа, завданням якої було посилити й поширити греко-слов'янську культуру. Два визначні вельможі відіграли в цьому русі вирішальну роль: князь Андрій Курбський, який в 1564 р. втік від царського гніву Івана Грозного з Москви на захід, і Київський воєвода князь Костянтин Острозький.

Князь Курбський дістав у 1567 р. в оренду від короля Ковельське староство, де вважав себе повновладним господарем. У вільний від військових виправ та адміністрування розлогих дібр час він займався студіями Святого Письма і отців Церкви. Ревно прив'язаний до православ'я, він відчував нехоть до всього римського, перестерігаючи від "підступности" єзуїтів, які спонукували православних до переходу в католицизм. Одначе, це не перешкоджало йому високо цінувати методу єзуїтського навчання. Коли княгиня Євдокія, тоді ще з руського роду Чарторийських, мала намір вислати сина до академії у Вільну, він схвалив цю думку, бо вважав, що світські й філософські науки треба здобувати навіть у противників, як це робили великі отці Церкви, черпаючи свої знання від поган. Ворожіше, ніж до Західньої Церкви, Курбський ставився до реформації, особливо до аріяства. З глибоким обуренням він засуджував усякі відлами реформації, надто перебільшуючи кількість їхніх прибічників. На Волині, мабуть, найбільше вражало його неучтво тамтешнього православного духовенства. Щоб ознайомити співвітрих із засадами Східньої Церкви, він почав перекладати на церковнослов'янську мову грецьких "Отців Церкви", зокрема Івана Хрисостома.

Не зважаючи на деяку різницю в поглядах на ставлення православ'я до протестантизму, Курбського і Острозького в'язала глибока приязнь і якраз Курбський захопив свого приятеля до жвавішої діяльності в релігійному житті. І коли Курбський почав перекладати Івана Золотоустого, Острозький задумав видати слов'янську Біблію. Роль мецената Острозький міг узяти на себе з огляду на величезні посілості й на великий вплив у Православній Церкві. В дібрах князя було коло 600 церков і 10 монастирів, духовенство яких залежало значною мірою від нього. Його посілості займали майже третину Волинського воєвідства і простягалися суцільним поясом від Пинщини до Поділля та від Червоної Руси до Київського воєвідства. За опінією сучасників князь Острозький був "найбагатшим і найможнішим паном" у Речі Посполитій.

Про Острозьку Академію, що її заснував князь Костянтин (1570-1580 рр.), відомий єзуїт Поссевін висловився, що це був заклад, який "далеко і широко розповсюджував схизму". Зберег-

лося мало відомостей про програму й устрій цієї школи. Знаємо, що головним її завданням була підготовка кандидатів до духовного сану, з наголосом на вивченні грецької й церковнослов'янської мов. Крім того, там викладали латину, діалектику, граматику і реторику. Викладачами були не лише руські, але й грецькі вчені. Серед них був відомий своєю ерудицією Кирило Люкаріс, згодом Константинопільський патріарх. Варто зазначити, що на запрошення Острозького прибулі греки не обмежувалися науковою та педагогічною працею, але займалися також і політичними питаннями. Їм ішлося головню про впливи на польську політику в Молдавії і Волощині.

Культурно-освітня діяльність князя Костянтина не зосереджувалася тільки в Острозі. З його ініціативи постала у 1588 р. початкова школа навчання грецької і слов'янської мов у Володимирі-Волинському, а в 1602 р. завдяки йому закладено школу й друкарню при православному монастирі в Дермані.

Після видання Святого Письма 1581 р. в друкарні при Острозькій Академії вийшли також антикатолицькі, полемічні з позицій православ'я брошури: *Про єдину православну віру і святу Соборну Апостольську Церкву*, *Ключ Царства Небесного*, *Календар новий Римський* (1587), а в 1598 р. з'явилася *Книжиця*, твір якогось духівника Острозької церкви, який полемізував зі Скаргою. Отже, під кінець 16 ст. Острог був одним із головних осередків православ'я, де поборювано підготований уже акт Берестейської унії. Відомо, що цьому рухові сприяв князь Костянтин, що правда не без вагань, аж до своєї смерті в 1608 р.

Оригінально Біблія називалася *Біблія сирѣчь книга ветхаго и новаго заветта*. Прізвище друкаря відоме. Ним був прибулий з Москви Іван Федорович (Федоров), який перебував від 1572 р. у Львові. На запрошення князя Костянтина він залишив Львів і переселився до Острога. У 1582 р., після видання Біблії, він знову повернувся до Львова, де помер у 1583 р.

До друку Біблії вжито аж 6 типів письма, у тому числі кириличні і грецькі черенки. Орнаментацийні елементи Федорович застосовував скромно, але в сумі вони виглядали досить розкішно. Збережені примірники виявляють багато варіантів у тексті, складі й графічному оформленні, а це свідчить, що праця над удосконаленням твору тривала аж до закінчення друку.

Цілість виданого у форматі "ін фоліо" стародруку Біблії нараховує 8 + 276 + 180 + 30 + 56 + 78 карток — разом 628. На перших восьми картках зображені: оздобна титульна (сторінка) з виразно зазначеним роком друку 1581, герб князя Острозького разом із присвяченими йому віршами, передмова князя по-грецьки і по-слов'янськи, передмова головного редактора Герасима Смотриць-

кого про корисність лектури Святого Письма, титули книг Старого і Нового завіту. На картках 1-276 вміщені історичні книги Старого завіту від книги Родів до книги Іова, на картках 1-180 — книги Пророків і Повчальні — від Псалтиря до книги пророка Малахія. На картках 1-30 — книги Маккавейські; на картках 1-56 — чотири книги Євангелія; від 1-78 — вся решта Нового завіту, разом з календарем, післясловом і гербом друкаря Федоровича, врешті заключне слово слов'янською та грецькою мовами.

Вражає висока якість паперу, якого вжито для цього видання. Дослідники не є однозгідні про кількість накладу, але можна припустити, що наклад Біблії був досить великий, на що вказує порівняно велика кількість примірників, які зберігаються в західноєвропейських бібліотеках (у ФРН *Острозька Біблія* є в Баварській Державній Бібліотеці в Мюнхені й в одній з бібліотек у Касселі), а також те, що Федорович, переселючися з Острога до Львова, забрав із собою аж 400 примірників Біблії.

Ще кілька слів про слов'янську мову в житті Православної Церкви в Речі Посполитій у 16 ст. Всі історичні джерела вказують на те, що знання цієї мови дуже підупало й давало подекуди привід до кпин. Скарга писав, наприклад:

... дуже ошукали тебе, Руський народе, греки, що, подаючи тобі Святу віру, не дали тобі своєї грецької мови, а казали задовольнитися тою слов'янською, щоб ти ніколи не прийшов до справжнього розуміння й науки. Бо є тільки дві мови — грецька й латинська, якими поширена Свята віра ... і не було ще на світі й не буде жадної академії, ані колегії, де теологія, філософія й вільні науки могли б вивчатися й розумітися іншою мовою. Із слов'янською мовою ніхто ніколи не може бути вченим, а вже й тепер майже ніхто її не розуміє досконало.

Проте, під кінець 16 й на початку 17 сторіч становище церковнослов'янської мови починає кращати. Як допомога до її вивчення з'являються відповідні підручники: *Грамматика словенська язика* Зізанія (Вільна, 1596) і того ж таки автора *Лексис сирѣчь речение*. Отже, є підстави твердити, що поштовхом до ліпшого зацікавлення слов'янською мовою в православних було, між іншим, проголошення плану видання слов'янської Біблії.

Переклад Біблії випередила широкозапланована підготовча акція мецената. Вона йшла у двох напрямках: поперше, князь Костянтин старався здобути в якомога найширшому обсязі джерела й старослов'янські тексти стягав з Московщини, Сербії і Болгарії — з усіх боків; при тому, одначе, не обійшлося без перекладів деяких книг з Вульґати — одних, наприклад, Товія, Юдити і Ездри — повністю, інших — Єремії, Езекіїля й Приповідок — частково. Подруге, князь не щадив зусиль для формування

й заангажування до перекладу висококваліфікованої групи теологів та літераторів, переважно руських, але й спеціально притягнених для цього греків.

У передмові, друкованій по-грецьки й церковнослов'янськи, князь Костянтин, між іншим, пише, що Православна Церква переживає важкі часи, бачимо всюди, як вовки шарпають Христову отару, постають різні ересі та вводяться всілякі нововведення. Щоб протидіяти тому, треба зміцнити у визнанні нашої віри й краще пізнавати наші традиції. Тому ми вирішили видати Святе Письмо Старого й Нового завіту для вжитку загалу православних християн, які послуговуються слов'янською мовою. Це починання виявилось дуже тяжким, бо до праці бракувало як відповідно підготованих людей, так і текстів, які можна було використати як основу для перекладу. Але труднощі не відстрашували нас. Ми звернулися за допомогою й вислали емісарів у різні сторони світу, до Греції та на Крит; до монастирів Сербії й Болгарії; наші просьби ми адресували також намісників апостолів патріархові Нового Риму Єремії. Благаємо, пришліть сюди до Острога людей — учених в грецькій і слов'янських мовах! Доставте потрібні нам для перекладу кодекси й біблійні книги!

У передмові князя є мова також і про те, що згідно з православним становищем його волею було, щоб перекладачі та редактори взяли за норму ту грецьку версію біблійних книг Старого завіту, яка вийшла з-під пера "сімдесят двох Благословенних і Божою мудрістю сповнених мужів" (тут ідеться про *Септуагінту* — версію, виконану в 3 ст. до Хр. для вжитку олександрійських євреїв, які вже не знали гебрійської мови). Читаємо там також про посольство, з яким вибрався з Острога до Москви "Михайло Галабурда — писар Великого Князівства Литовського", з проською до великого князя Московського Івана Васильовича знайти якийсь слов'янський кодекс Святого Письма, що нібито виник понад 500 років тому ще за "Володимира Великого, того володаря, що охрестив Русь".

Острозька Біблія ввійшла до історії як перший повний друкований переклад Святого Письма для вжитку вірних Східної Церкви в Речі Посполитій і в інших країнах. Після острозького першодруку в 1581 р. з'явилися пізніші видання в Москві й Петербурзі від 1665 до 1811 рр. (13 разів), у Києві — 1779 р., в Супраслі — 1743 р. і в Почаєві — 1797 р. Останнє було видане старанням оо. Василіян, а це свідчить про те, що незалежно від намірів давніх редакторів видавництва, з бігом часу *Острозька Біблія* входила в обіг як спільне добро православних і греко-католиків.

Перед виходом першодруку *Острозької Біблії* не бракувало

друкованих перекладів Святого Письма на церковнослов'янську мову, але це були лише фрагментарні переклади.

Як підтверджують однозгідно наукові досліді, викликане опозицією до ідеї унії неприхильне становище до всього римського і латинського разом з тим не перешкоджало тому, що острозькі редактори мали в руках латинську Вульгату, а православна ревність самого князя Острозького не перешкодила йому нав'язати кореспонденцію з папою Григорієм XIII і його старанням залучити до праці в Академії вчених-латинників.

Залежність острозького тексту від Вульгати зокрема виразна в книгах Товія, Юдити й третьої частини Ездри, меншою мірою — в книгах Єремії, Єзекіїля і Приповідок. Але це ніяк не є самопохвалою в передмові видавництва, де говориться про користування грецьким текстом Старого завіту, так зв. *Септуагінтою*. Виявляється понад усякий сумнів, що острозькі редактори перекладали безпосередньо з грецької книги Естери і "Пісню пісень" й лише дуже незначно відхилялися від тексту *Септуагінти*, перекладаючи Параліпомен і Негебію.

Немає натомість згоди серед дослідників у пов'язанні тексту *Острозької Біблії* з рукописними перекладами старослов'янського Святого Письма. Знаємо, що серед збережених до наших часів церковнослов'янських документів є ціла низка біблійних кодексів, які постали на Русі в 11-15 ст. Найважливіші з них: Архангельське Євангеліє, Галицьке Євангеліє, Чудський псалтир, Псалтир Толстого, Новий завіт митрополита Алексія, Біблія Генадія. Зрештою, відомо, що святі Кирило й Методій були першими перекладачами Святого Письма на старослов'янську мову, хоча їхній переклад обмежувався лише літургійними текстами.

Дослідники острозького тексту ставлять собі передусім питання: в якому обсязі заважив на його генезі присланий з Москви кодекс (про що пише в передмові князь Острозький). Приймають, що це була закінчена в 1499 р. й прийнята Московською митрополією т. зв. Біблія Генадія і що московські жертводавці, можливо, старалися зробити тиск на острозьких редакторів, щоб вони від цього кодексу ні в чому не відхилялися, а просто видали його копію в острозькій друкарні. (Хто знає, чи не тому вони старалися хвалити свій текст як працю, що постала нібито 500 років тому за Володимира Великого). Порівнюючи деякі тексти Генадія з острозькими текстами, можна ствердити деякі паралелі, зокрема в книгах Іова, Еклезіяста, Псалтиря й подекуди в Новому завіті. Але одночасно є також великі розбіжності, зокрема острозькі перекладачі цілком інакше потрактували п'ятикнижжя Мойсея.

Варто також звернути увагу на наявність в острозькому тексті таких місць, які не мають жадних відповідників у Біблії Генадія,

ані в жадних інших відомих версіях старослов'янських перекладів Святого Письма. Можливо, що острозькі редактори посідали також рукописи, яких уже нема в наукових бібліотеках.

На закінчення цих роздумів на тему *Острозької Біблії* нехай нам вільно буде підкреслити, що на відміну від деяких інших перекладів у 16 ст. на поточну мову, в тому числі й від перекладу біблійних текстів на білоруську мову Франціска Скорини (Скарини), *Острозька Біблія* була витримана традиційною церковно-слов'янською мовою. Якраз цей пієтизм до мовної традиції мав вирішальний вплив на популярність острозького перекладу і його великого авторитету не лише в Україні, де він постав, але і в інших слов'янських країнах, де вживається в церковному житті старослов'янська мова.

СЬОГОДНІШНІЙ СТАН НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (II)

Степан Процюк

2. Загальна атмосфера наукової праці в СРСР

Товарищи ученые, доценты с кандидатами,
Замучились вы с иксами, запутались в нулях,
Сидите, разлагаете молекулы на атомы,
Забыв, что разлагается картофель на полях.

Владімір Висоцький, поет, пісняр

Man kämpft mit dem Schicksal wie jemand im Halbschlaf
mit der ihn erstickenden Bettdecke.

Reinhard Baumgart

Once dead, you are not likely to suffer the approbrium.

Saul Bellow

Реєстр принижень і обмежень української науки³³ можна продовжувати, як то кажуть, до безконечности. Так само можна продовжувати довгий реєстр нахабних, мегаломанських, а то й прямо патологічних потягнень центральних наукових і керівних органів у Москві (себто не лише Президії АН СРСР, але й передусім партійних і міністерських референтів від науки). Проте, це лише ілюстративний матеріал, а ми зупинимось тут радше на аналізі явищ і покажемо, що стан, що існує сьогодні, є шкідливий і для російської науки й навіть небезпечний для всього СРСР як штучного адміністративно-державного витвору.

З одного боку, зусилля експлуатувати талант учених-українців у всеімперській системі СРСР задля всеімперської мети є, ми б заризикували сказати, вмотивованим і зрозумілим з російського, шовіністичного погляду. Таке зусилля використовувати чужі національні сили відмічаємо і в деяких інших країнах, наприклад,

Продовження, див. *Сучасність* 1985, 7-8.

33. Ми не хочемо входити тут в мериторичне питання, чи слід уживати таке окреслення. Термін українська наука, подібно як терміни американська наука, югославська наука, німецька наука тощо, введений для *текстологічного* вжитку й обіймає заразом науку в УРСР (з участю в ній учених-неукраїнців), як і працю вчених-українців, що працюють поза межами України.

внесок японських, китайських і єврейських учених в американську науку є набагато вагомішим і міцнішим, ніж відсоток цих національностей в демографічній картині США. Дещо подібна ситуація виникла недавно в 1970-их роках і в англійській науці, в якій помітним став зріст внеску в неї індійських і інших учених-імігрантів.³⁴ Проте, тут ми маємо справу зі своєрідним зачарованим колом — притягнення до співпраці чужинецьких учених є викликане, власне, деякою слабкістю наукових кадрів панівної нації, і курс тривалого залучування чужинецьких кадрів викликає в свою чергу дальше послаблення творчого потенціалу основного пня панівної (= загарбницької, імперіялістичної) нації.

Тому що такий процес проходить у СРСР уже багато років з різними амплітудами насаги та піками (в 1948-1952 та 1972-1980 рр.), то й наслідки цього процесу сьогодні позначаються вже в багатьох площинах. Деякі сектори науки в СРСР опановані в помітній, а часто демонстративній формі вченими-неросіянами. Так, наприклад, у ділянці астрофізики неприродно велику роль відіграють азійські й кавказькі республіки, вже хоча б просто тому, що найважливіші й найновіші астрофізичні обсерваторії завдають тон на територіях цих республік (зокрема в горах, із особливо чистою атмосферою). У ділянці ядерних досліджень та досліджень високих енергій, а також у ділянці науки про плазму чи ядерну синтезу російські вчені є в яскравій меншості. Це результат і того, що "потомственному мужикові" не так легко дається складний сектор теоретичної та атомної фізики, а також тому, що у відносних дослідних центрах (Дубна, Серпухов, Томськ, Новосибірськ та ін.) довший час робили наголос на міжнародну співпрацю вчених, в якій неросійські вчені виявили кращі здібності й добилися маркантних успіхів. Майже панівне становище українських спеціалістів у секторі ядерної синтези та високо-температурної плазми було полегшене ще й тим, що відносні численні дослідження в цих ділянках велися в Харкові й частково в Києві вже давно, ще в 1950-их роках, і то на велику скалю, тоді коли в Росії вони були в ембріональному стані. Таким чином, багатьом вирощеним у Харкові науковцям було пізніше легко "опанувати" програму досліджень у СРСР в 1970-1980 рр., бож тільки вони й могли стати вчителями нових кадрів.

Подібний стан заіснував у ділянці кібернетики, автоматичного зварювання, металофізики,³⁵ фізики напівпровідників, техніки надтвердих матеріалів, космічної біології, геронтології, онкології, не згадуючи вже про такі "традиційно" українські ділянки, як

34. Див. редакційне "The Accessibility of Knowledge", *Endeavour* (Оксфорд, Англія) 1952, 3; там таки, 1960, 59.

сільськогосподарські науки (аґрикультура, тваринництво, адаптація рослин), а далі геологія (вивчення надр землі), прикладна геофізика і метеорологія, а також міцність матеріалів.

У науці в СРСР все ще дуже важливу роль відіграють єврейські вчені й у значній мірі вірменські та грузинські. Єврейські фізики й сьогодні посідають передове місце різних секторів фізичних наук, а також біології, медицини, астрономії. Серед сотень тисяч єврейських емігрантів із СРСР, що переїхали до Ізраїлю, а передусім до США в 1974-1980 рр., майже зовсім немає видатних учених у згаданих ділянках. Вони залишилися в СРСР і далі перебувають на керівних постах у науково-дослідних установах.³⁶ Списки авторів статей найпрестижівших наукових журналів у СРСР охоплюють і зараз дуже велике число єврейських прізвищ.

Відступ "чисто" російської науки в СРСР пішов так далеко, що в окремих випадках деякі сектори науки в Росії зовсім занепали. Тоді коли, наприклад, у ділянці науки про міцність матеріалів Україна може похизуватися цілими великими й блискучими науковими школами (в розумінні великих колективів, очолених геніальними вченими, що передають далі свій досвід цим колективам), то в російських університетах та наукових установах таких шкіл обмаль і вони доволі слабкі.³⁷ Велика більшість всесвітньо

35. Ми розрізняємо металургію від металофізики; в науці про металургію переважають російські дослідники (наприклад, Інститут імені Байкова в Москві або Уральський науковий центр у Свердловську та ін.), в металофізиці (мікроструктура та фізичні властивості металів) перед веде Україна. Цікаво тут відмітити, що серед російських дослідників-металургів знаходимо дуже велике число дослідників-жінок.

36. Нещодавні соціологічні дослідження серед єврейських імігрантів із СРСР, що поселилися в Нью-Йорку, виявили, що великий відсоток із них належить до категорії незадоволених. Самі вони впевнені в своїх здібностях, але довілля цих здібностей ніяк не бачить. Кількість дослідників, які закріпилися на видатних наукових постах в Ізраїлі чи в США є насправді дуже невелика, дещо краще виглядає ситуація в ділянці журналістики та образотворчого мистецтва, але ця ділянка не є предметом нашої статті.

37. Насправді головними спеціалістами сектора міцності матеріалів у Росії є також українські (а взагалі неросійські) вчені. Таким є, наприклад, Арнольд Вольмир, професор Військово-повітряної академії в Москві, якого офіційні джерела називають російським ученим. Тимчасом Вольмир — уродженець України, що в 1931 р. закінчив Харківський механіко-машинобудівний інститут (тоді українізований), і до 1942 р. був викладачем цього інституту. Евакуйований, у війну попав у Москву і вже не зміг повернутися в Україну. Тут він поділив долю дуже багатьох українських учених, яких теж після евакуації задержано насильно в Росії (згадати б академіків Комара, Лейпунського, Челоменя, Серенсена, Туркевича та ін.).

відомих журналів з питань міцності матеріалів у СРСР перебуває в Україні.³⁸ Те саме можна сказати про кібернетику, а зокрема про застосування обчислювальних машин (комп'юторів) в управлінні економікою країни, а також про прикладну геофізику, геологію та окремі ділянки медицини (неврологія, офтальмологія, педіатрія, геронтологія, біологічне моделювання, онкологія та ін.). Кількість статей з цих питань, написаних українськими вченими, перевищує приблизно вдвоє число статей, написаних російськими вченими. Відомим є панівне становище України теж у таких ділянках як електрозварювання, порошкова металургія, фізика й механіка надтвердих і надміцних матеріалів (сплавів), фізика низьких температур, криогенна медицина, біоніка, містобудівництво, промислова гігієна і под.

Іншими словами, не зважаючи на всі утиски та заборони, українські вчені, хай і поза лаштунками й не у відкритій формі, показують свою силу та вміння, що приносить їм пошану в усьому світі. Проте, тут відразу слід сказати (про що ми вже натякали раніше в цій статті), що наука в СРСР взагалі захворіла деякими недомаганнями, а симптоми цих недомагань доволі грізні й турбують партійних і державних діячів. Ці недомагання, як парадокс, наслідки передусім упривілейованого, протекційного становища російських установ та російських і зрусифікованих науковців у СРСР.

У радянській пресі з'явилося багато цікавих і тривожних статей про те, що роздуті штати російських, у першу чергу центральних московських інститутів та їх великодушні бюджетові асигнування ніяк не призводять до покращання праці цих установ. Виріс у СРСР великий загін *науковців-паразитів*, які за допомогою різних нечесних і часто нелегальних маніпуляцій штучно закріплюються при таких інститутах, не дають якісної, а часом просто жадної, наукової продукції.³⁹ Велике й виправдане незадоволення викликала серед загалу вчених СРСР система зарплати в *центральных* російських науково-дослідних установах. Немає

38. Нагадаймо, що, крім таких українських журналів як *Прикладна механіка*, *Проблеми міцності*, *Фізико-хімічна механіка матеріалів*, виходить в Україні кілька періодичних, міжвідомчих збірників цього сектора, наприклад, *Динамика и прочность машин*, *Теория механизмов и машин*, *Проблемы машиностроения*, а з новіших — *Надежность и долговечность машин и сооружений*, *Физика и техника высоких давлений* та ін.

39. Див. доповідь А. Александрова "Программа развития науки до 1990 года" та дискусія після неї на загальних зборах АН СРСР 17 та 18 березня 1976 р., *Вестник АН СССР* 1977, 3. Взагалі виступи академіків на загальних зборах АН є набагато відкритішими, ніж їхні статті в пресі, а з огляду на престиж учених *Вестник...* не пробував їх покищо цензурувати.

точних критеріїв: кому платити більше, а кому менше. Деякі старожили інститутів багато років не друкували нових праць, вони тримаються на праці за інерцією та за рахунок довголітніх знайомств; єдиним мотивом їхнього наполегливого "прив'язання" до інституту є бажання за всяку ціну прожити в Москві чи Ленінграді, чи хоча б в упривілейованому Новосибірську, або й у соняшному Криму.

Добре відомо, що ще в 1968-1974 рр. проведено в Науково-дослідному інституті імені Л. Я. Карпова експерименти переоцінки зарплати вчених залежно від інтенсивності появи їхніх праць. Інститут імені Карпова був одним із тих із штучно роздутими штатами та численними проявами невдоволення молодших науковців. У 1968 р. в інституті працювало 483 старших науковців, 267 молодших та аж 83 керівники різних відділень і лабораторій. Ці 566 "сеньйори", що засиділися на добрих платнях, давали низьку продукцію. Молодим же науковцям підносили їх низьку зарплату лише на неповні 2% річно, тому тільки в одному 1969 р. із 71 рядових працівників інституту аж 50 покинуло роботу. Реформа зарплати полягала в тому, що замість платити старшим науковим працівникам 300 крб на місяць, почали їм платити 225 крб плюс 150 крб, але тих 150 крб надвишки залежали прямо від їхніх наукових досягнень (див. *Вестник АН СССР* 1975, 12).

Спочатку, як це часто робиться в СРСР, піднесено великий шум з приводу цієї "прогресивної" реформи-експерименту (її опрацювали академіки Я. Колотиркін, К. Кочетков, В. Каргин та І. Петров-Соколов ще в 1975 р., пізніше її введено приблизно в 60 інших інститутах, а в 1978 р. у 70). Проте в 1979-1982 рр. і ця реформа заламалася, наукова продукція не покращала, а молодші кадри, налякані такими перспективами "стахановщини",⁴⁰ почали ще швидше тікати з інститутів. У остаточному результаті ще в 1976 р. стали модними інші методи ефективності праці науковців, запропоновані, до речі, вченими з України.⁴¹ Про експерименти в

40. Учені кар'єристи з Інституту імені Карпова спромоглися давати більше статей до журналів (в 1966-1969 рр. — 16, в 1969-1973 рр. — 54), проте, невикінчених як слід, нижчої якості. Це теж говорить про брак етики в науковому світі в СРСР.

41. На превеликий жаль, ці пропозиції використано і в програмі русифікації наукових видань в Україні. Так, відомий пропагандист русифікації П. Федосеев одним із заходів підвищення ефективності вважає переведення друкування республіканських наукових журналів на російську мову та надання їм статусу всесоюзних журналів. Допомогає тут йому і наш землячок І. Ковальченко (член-кореспондент АН СРСР?, див. його статтю "Координация — путь повышения качества и эффективности

Інституті імені Карпова зовсім не стало чути, а в 1982-1983 рр. почали про них навіть висловлюватися легковажно та несхвально, погордливо називаючи їхніх ініціаторів "карповцями". Нові тенденції мають підставу не лише грошового стимулювання, пропаганда починає сьогодні вже заgravати на особистих амбіціях окремих учених, а за Андропова знову згадано про "патріотичні обов'язки" ученого як носія "марксистської науки".

До яких потворних і неефективних розмірів розрослися такі центральні інститути, вказує приклад Фізичного інституту імені П. Н. Лебедева в Ленінграді. В 1938 р. в ньому працювало біля 100 чоловік, в 1945 р. все ще та сама кількість, але в 1975 р. їхнє число досягло 4000 чоловік. Академік А. Аліханьян правильно зауважує, що якщо ріст кількості наукових працівників у СРСР проходимо такими темпами й далі, то в 2000 р. із прогнозованих біля 300 мільйонів населення всього СРСР кадри "науковців" становитимуть біля 100 мільйонів чоловік, що є явним абсурдом.

Ми вже не згадуємо про те, що така розбудова інститутів поглинає величезні кошти, які Москва найчастіше безпардонно відтягає з національного доходу союзних республік, бо розвиток науки, зокрема імперського та оборонного сектора, належить до таких самих всесоюзних "обов'язків" республік, як розбудова Сибіру, субсидування закордонної політики СРСР чи фінансова підтримка пропаганди чи підривної акції більшовицьких представництв у всьому світі. Треба знати, що ці представництва функціонують не лише в капіталістичних країнах, але, а може й передусім, у нейтральних країнах т. зв. Третього світу та в країнах Східного блоку, не дуже лояльних до московського центру. Інвестування тяжко набутих грошей радянських громадян у мегаломанські програми науки в СРСР, а особливо в її роздутий апарат у центральній Росії, викликає застереження навіть серед радянських економістів (див. Alexander Birman, "Financing Science", *Soviet Weekly*. Лондон, 14 лютого 1976). Між іншим, коли Бірман каже, що інвестиції в наукові дослідження виросли в 1976 р. в порівнянні з 1940 р. в 58 разів (Бірман прирівнює голі, тогочасні цифри в карбованцях), то, поперше, не подається значна девальвація карбованця в післявоєнні роки, а подруге, він забуває зазначити, що якщо видатки на якусь ділянку в збалансованому бюджеті СРСР і виросли в 58 разів, то в інших ділянках вони зменшилися в кількадесят разів, бо ж увесь бюджет СРСР виріс у 1940-1976 рр. лише в неповних 13 разів.⁴² Легко перевірити, де влада заоща-

исторических исследований", *Вестник АН СССР* 1976, 10, стор. 12-23, 46-54).

42. Див. *Народное хозяйство СССР в 1980 г.* (Москва: "Финансы и

джує видатки: наприклад, усе будівництво нових шкіл і ремонт старих шкіл на селі та в малих населених пунктах здійснюється на рахунок "добровільно" зібраних додаткових (себто позабюджетних) внесків місцевого населення.

За останні роки влади Брежнєва та кліки, що користалася з його старечого маразму, справи в наукових установах СРСР і насамперед Москви стали ще гіршими. Як загально серед суспільства, так і серед наукових кадрів, особливо молодших, почали з'являтися виразні вияви цинізму, егоїзму, аморальності. Дедалі частішими стали випадки "купування" наукових і професійних звань, плягіяту, присвоювання собі чужих заслуг, чужих винаходів, досліджень. Явно незадовільно стоїть питання патентування та охорони результатів своєї наукової праці. Режимні благонадійні керівні кадри інститутів, часто старших за становищем, надуживали їм, просування наукових кадрів уперед стало питанням блату, підкупу, підлабузництва зверхникам і навіть членам їх сімей. У стінах навіть відомих дослідних установ почала ширитися корупція, нечесні заходи. Широкого розповсюдження набули випадки nepotизму, впливові особи з числа еліти пропихали своїх дітей в упривілейовані установи, щоб, таким чином, зберегти їх від праці в Заураллі, Сибірі чи взагалі в "провінції".⁴³ Такий стан, звичайно, викликав теж реакцію, потрібно було вжити заходів, щоб заспокоїти молоді здібні кадри, які все ще вірили, що поступ у кар'єрі можна досягти за принципом: важливе те, що знаєш, а не кого знаєш. Починають з'являтися статті, що засуджують корупцію та беззаконня в науці, хоч не що інше, а ці статті є доказом того, як

статистика", 1981), стор. 522. Тут стає наявним грубе фальшування цифр радянською пропагандою. Насправді видатки на освіту й науку разом виросли в 1940-1976 рр. від 2,3 мільярдів крб до 33,8 мільярдів, себто лише в 14 разів. Хоч може Бірман проговорився й має на думці видатки на науку лише в Росії. Беручи до уваги колосальне роздуття мережі й розмірів науково-дослідних інститутів у Москві, Ленінграді, Новосибірську та Свердловську в 1948-1976 рр., його цифра може бути правдивою та сенсаційною.

43. Nepotизм — це страшна недуга науки у СРСР. Прикладів можна навести тисячі. В. Жаворонков у Московському інституті цивільної авіації — це син маршала П. Жаворонкова, І. Ляндав в Інституті фізичних проблем — це син академіка Л. Ляндава, І. Дубяго в Казанській астрономічній обсерваторії — це дочка астронома А. Дубяго, Е. Вольмир — син члена-кореспондента АН СРСР А. Вольмира, член-кореспондент АН СРСР А. Капіца (геоморфологія) — син славного фізика П. Капіци і т. д. Це явище має форму якоїсь параної: кожний учений хоче пропхати своїх дітей у наукові інститути Москви. Ця практика набагато менш відома на Заході. Навпаки, діти американських учених, через протест чи незалежність не хочуть найчастіше мати нічого спільного з професією батьків, а часто

швидко почала вироджуватися та загнвати мораль учених кар'єристів та вислужників режиму.⁴⁴

Відомі вчені Ю. Овчинников, А. Прохоров, В. Кириллін, А. Александров та інші теж гостро виступили проти марнотратства грошей в упривілейованих інститутах та проти їхньої недоброякісної продукції. Наведемо тут їхні слова: "Мы создаем научные центры под Москвой, вкладывая большие средства, но должна быть и отдача" (Овчинников); "... у нас появляется немало антинаучных книг, надо уменьшить выпуск макулатуры" (Прохоров); "Значительная часть изданий, выпускаемых издательством «Наука», не имеет широкого спроса, часто спрос ограничивается в основном обязательными или полуообязательными экземплярами, распространяемыми по библиотекам, номенклатура изданий подбирается неудачно" (Кириллін; з виступів на річних зборах АН СРСР, 17-18 березня 1976 р.).

Нездорове й штучне роздування штатів корінних російських, здебільша столичних інститутів, довело в 1977-1980 рр. до проявів гострої мегаломанії в керівництві АН СРСР. Статистика 1975 р. показує, що 72% академіків АН СРСР живе й працює в Москві, в усіх республіканських академіях було їх лише 5%.⁴⁵ Очевидно, що тим 75% легко буває накидати свою волю всій решті, навіть порядком "демократичного" голосування. Тому в згадані роки АН СРСР узурпувала собі право керування всією наукою в СРСР, її т. зв. координаційна комісія є лише даниною ввічливості та ширмою, жадної координації немає, є просто наказ згори, як це сталося в 1978 р., коли Академію Наук УРСР змусили перевести всі журнали та всі книжкові видання з циклу природознавчих, технічних та біологічних наук на друкування російською мовою. Як стало лише тепер відомо під час обговорення цього питання в Президії АН СРСР, в оборону АН УРСР не подано ні одного голосу. Лише академіки Б. Рибаків та Федосєєв (pro forma?) несміливо натяк-

навіть не закінчують університетських студій.

44. У зв'язку з занепадом моралі та етики вченого з'явилися останніми роками численні праці, які намагаються показати, що законність зобов'язує теж наукову "еліту". Цікавішими з цих праць є такі: В. Рассудовский, "Этика и право в научном творчестве", *Вестник АН СССР* 1978, 11, стор. 50-59; Г. Лахтин, Т. Слетова, М. Одинцов, "Социалистическое соревнование в научных коллективах", там же стор. 42-49; М. Ринг, "Проблемное управление в науке — правовые аспекты", *Вестник АН СССР* 1976, 7, стор. 12-18, 1976, 8, стор. 27-35. На жаль, у праці Лахтина й співробітників надто виразно пробивається партійний інструктаж; він говорить, наприклад, про козирі забезпечення першости радянської науки в світі чи пропаганди "политических знаний".

45. Г. Колков, Т. Левшин, Л. Семенов, *Академия Наук СССР — Краткий очерк истории*, т. 2 (Москва, 1977), стор. 272.

нули, що журнали сектора історії України та мовознавства повинні друкуватися все ще українською мовою.

На Заході, а зокрема серед нашої еміграції є майже зовсім невідомо про розподіл наукових установ на чотири офіційні категорії, залежно від ступня їхньої важливості. Наприклад, науковець із званням кандидата наук та 10-річним стажем роботи дістає платню в 400 крб (плюс премії), але лише коли він працює в інституті першої категорії (оборонна промисловість, передові інститути АН СРСР). Коли ж його інститут належить до четвертої категорії (наприклад, установи сектора харчової, лісової, легкої промисловості, інститути непромислового сектора республіканських академій і под.), то його зарплата за тих самих кваліфікацій паде до лише 200 крб на місяць.

З другого боку, деякі чесні і амбітні молоді спеціалісти тікають навіть з упривілейованих інститутів, хоча б у промисловість, де вони можуть дістати кращу зарплату й матимуть ліпші перспективи поступу. Тому штати центральних установ старіють, що становить серйозну загрозу для розвитку науки в майбутньому.⁴⁶ Недобра слава про не надто заохочувальні умови праці для молодих адептів науки у фаворизованих урядом центральних інститутах чи наукових лябораторіях московських вищих шкіл (наприклад, університет імени Ломоносова, Московське вище технічне училище імени Бавмана, військові академії і под.) розійшлася вже в середніх школах СРСР. Нещодавні опитування серед 17-18-літніх учнів виявили, що, власне, небагато з них "мріє" про кар'єру вченого, багато з них хотіло б мати якесь легше й привабливіше зайняття. Привабливість "високої" науки втратила багато в очах сучасної молоді.⁴⁷

Нарікання на недоброякісність столичної молоді стають дуже частими в СРСР. Доходить до того, що деякі відомі радянські демографи виступають зараз пристрасно проти нової звички радянської сім'ї: мати лише одну дитину (розпещеного одинака) та проти тенденції деяких батьків, передусім матерів, спрямовувати ще малих дітей шляхом матеріальних вигод (шикарна квартира, автомашина, легка праця, товариські розваги й под.). Опиту-

46. Г. Лахтин, "Как вознаграждать труд ученого", *Правда*, 29 червня 1982.

47. Інтерв'ю директора психологічної лябораторії Академії Педагогічних Наук СРСР Давида Фельдштейна в *Молодому комуністі* за жовтень 1981 р. Ця проблема не є чужою й на Заході, оригінально її висвітлює вчений-педагог Donald Limax, "Social Change and the Technology of Education", *South African Journal of Science* (Йоганнесбург, Південна Африка), травень 1979, ч. 75, стор. 205-209.

вання соціологів у Москві виявили некорисний вплив батьків-кар'єристів на роботу психіку своїх розбещених нащадків.⁴⁸

Якщо йдеться про здібності й спроможності вченого в молодому віці, то тут можна навести думку угорського атомного фізика Лео Сцілларда, який каже:

Я схилився до думки, що ясність мого мислення досягла свого піку, коли мені було 16 років і що після цього вона не поліпшилася й можливо навіть погіршилася. Звичайно, людське мислення ніколи не є добрим, бо людина стає глибоко пов'язаною з проблемами того, чим вона займається, а в міру того, як ми старіємо й стаємо ще більш пов'язаними з нашими проблемами, ясність мислення гіршає. Це не є питання інтелекту, це залежить від того, наскільки ми здібні звільнитися від емоційного пов'язання.⁴⁹

Беручи до уваги досягнення багатьох відомих учених у молодому віці (Ньютона, Айнштейна, Дарвіна та інших) слова Сцілларда треба визнати правдивими. Проте водночас слід пам'ятати, що сам Сціллард у 70 років був усе ще активним, блискучим ученим.

Цікаво що в дешево-пропагандивній гонитві за молодими кадрами (її сліди помічаємо теж у наших емігрантських колах, проте, це окрема тема), "старики" чи пак старші науковці мобілізували й свою оборону. З'явилися праці, які вказують на те, що інвестиції в наукові дослідження оплачуються краще, коли ці дослідження проводяться досвідченими, старшими вченими. У випадку молодих науковців існує небезпека, що вони "з'їдять" капіталовкладення, а помітних результатів таки не доб'ються. Опубліковано навіть праці, які просувають тезу, що більшість учених досягає вершків своєї інтелектуальної сили в літньому віці.⁵⁰ З нагоди цієї дискусії проявилися ще дві сторінки труднощів науки в СРСР: перше, це далі брак точної дефініції того, що

48. Див. В. Медков, "Дети какими хотят их видеть родители", в книзі *Подростающее поколение* (Москва, 1981), стор. 19-27.

49. *The Bulletin of Atomic Scientists*, лютий 1979, стор. 38.

50. Див. статтю Ю. Соловйова, "Проблема возраста ученых в исследованиях П. И. Вальдона", у приведеному вгорі числі *Вестника АН СССР*. В цій статті автор аналізує теж праці інших західних дослідників питання, як В. Оствальда, *Große Männer* (Ляйпціг, 1909), чи Т. Куна, *Структура научных революций* (Москва, 1975), російський переклад.

Однією з кращих, новіших праць на цю тему слід вважати дослідження німецького науковця: Siegfried Grundmann, "Das Wachstumsgesetz der Wissenschaften und die Relation von Alter und Kreativitaet (Ergebnisse einer wissenschaftlich-soziologischen Untersuchung)", *Wissenschaftliche Zeitschrift der technischen Universitaet Dresden* 1968, 17 (3), стор. 570-575.

таке фундаментальне дослідження, і, друге, виразний песимізм у спроможності науки розв'язати нові соціально-економічні проблеми держави, що зростають.

Ми вже зазначали, що серйозну аналізу ефективності праці наукових працівників розпочато якраз в Україні. Розпочав та очолив цей проект Генадій Добров, який опублікував велику кількість статей і окремих книг на цю тему.⁵¹ Він створив при АН УРСР великий колектив співробітників цього проекту (т. зв. сектор комплексних проблем наукознавства). Симптоматично, що до 1972 р. праці колективу з'являлися ще українською мовою, зараз вони друкуються російською мовою. Лише дуже нечасто з'явиться якась стаття Добрава (чи Калинюка) в *Віснику АН УРСР*.⁵² Створюється враження, що українських спеціалістів цієї ділянки запрягли зараз до воза "всесоюзної" тематики, в УРСР виходять щоправда такі тематичні, напівперіодичні збірники як *Науковедение и информатика* чи споріднена *Машинная обработка информации* (до кінця 1982 р. вийшло 36 чисел), проте української проблематики в них дуже мало.

На серйозність проблеми вказує й те, що несподівано та спізнено керівні органи сектора науки почали цікавитися вченими як людьми, як індивідуальними людськими істотами. Вони схопилися, що легко пред'являти претенсії до науковців, щоб вони збільшили "продуктивність", але часто умови праці науковця не дають

51. Книги *Управління наукою* (Київ, 1971, 268 стор.), *Наука о науке* (Київ, 1970, 319 стор.), *Организация науки* (Київ, 1970, 204 стор.), *Управление эффективностью научной деятельности* (Київ, 1978, 240 стор.); до речі, всі ці праці стосуються до стану науки лише в Україні. Як це стало правилом у СРСР, деяких кращих українських спеціалістів перетягнуто пізніше до Москви і там вони змушені були досліджувати проблему ефективності науки в СРСР як цілості (див., наприклад: М. Панчук, Б. Денман, "Квалиметрический метод оценки научно-технической статьи", в збірнику *Информационные процессы и системы* 1977, 4). До деякої міри відповідником цих збірників в Україні є міжвідомчі збірники *Науковедение и информатика* (до 1983 р. вийшли 23 числа).

52. Наприклад, "Прогнози і системні оцінки технологій — організаційно-методичні проблеми, *Вісник АН УРСР* 1981, 3, стор. 28-43, або: О. Богаєв, І. Салтисов, Т. Смирнова, "Програмно-цільове управління й нормативи для ресурсного забезпечення НДР і ДКР", *Вісник АН УРСР* 1983, 11, стор. 78-84. Ця стаття є зокрема інформативною, бо розкриває, що видатки на науково-дослідну працю, наприклад, у секторі історії чи економіки становлять приблизно одну третину видатків сектора фізики, кольоридної хемії чи проблем матеріалознавства. Навіть витрати вузької ділянки теоретичної фізики перевищують витрати в секторі історії. З цього видно, що вага сектора історичних досліджень (чи взагалі сектора суспільних наук) опинилася в УРСР на останньому місці.

ані йому причин для задоволення, ані для оптимізму на майбутнє. Дамо тут цікавий приклад. Так званий *Реферативний журнал* (у багатьох серіях) друкує щоправда резюме багатьох закордонних наукових праць, але одержати фотостат такої здепохованої праці-статті окремим ученим є прямо неможливо. Іншими словами, радянські вчені довідуються про існування якоїсь їм потрібної статті закордонного вченого, але одержати її та познайомитися з текстом вони не можуть, особливо, коли працюють не в Москві (див. далі в тексті).

З'являються теж голоси в обороні права вченого вибрати собі самостійно таку ділянку досліджень, яка йому до вподоби, яка є йому цікавою (себто необов'язково "державно важливою"). В. Налимов зовсім правильно дискутує проблему парадигми в науці й зазначає, що деякі знання, які ще вчора не вважалися достатньо науковими, стають ними сьогодні (див. "Проблема человека в современной науке", *Вестник АН СССР* 1979, 6, стор. 60-68; або А. Михайлов, "Управление информационной средой как условие научной деятельности", там таки, 1979, 9, стор. 36-43).⁵³

Проте, важливо підкреслити, що критика заходів управління наукою дозволена в Москві, не дуже толерується в національних республіках. Навчальні та наукові установи зобов'язані, як і раніше, в першу чергу вирощувати такі кадри, які потрібні дослідженням "державноважливого" сектора. Ця програма має таку саму першочерговість, як програма розбудови Сибіру чи хоча б океанографічні вимірювання (особливо в районах американських військово-морських баз). Отже, вчені України, на додаток, за кошти бюджету АН УРСР, повинні здійснювати, наприклад, геофізичне й геологічне вивчення району Байкало-Амурської магістралі, а кораблі Гідрофізичного інституту АН УРСР (наприклад, "Михаил Ломоносов")⁵⁴ мали б вести дослідження Індійського океану або Охотського моря. Також деякі наукові установи УРСР мусіли підписати контракти з чисто російськими підприємствами для допомоги цим підприємствам науковими консультаціями. На 34 сесії т. зв.

53. Для порівняння трактування проблеми на Заході рекомендуємо ознайомитися з тезами книги: G. E. Hoffmann, *Computer, Macht und Menschenwürde* (Мюнхен—Цюрих: P. Piper Verlag, 1976). Порушував теж це питання (етика в освіті та науковій роботі) автор цих рядків, див., наприклад: "На бездоріжжі американської освіти", *Сучасність* 1961, 11, стор. 67-88, або: "До проблеми сучасної інженерної освіти", *Україна і світ* (Новий Ульм) 1959, 19-20.

54. Фльотилія дослідних кораблів наукових установ АН УРСР, окрім "Михайла Ломоносова", має ще такі судна: "Академік Ковалевський", "Академік Вернадський", "Геохемік", "Мунсун", "Ай-Тодор" та кілька менших.

Координаційної ради АН союзних республік у Москві в 1977 р. намальовано доволі детальний план згори накиненої цим академіям роботи (див. *Вестник АН СССР* 1977, 8, стор. 11-26). Важливо тут підкреслити, що накинені теми стосуються не лише до ділянки природознавства, а й суспільних наук, зокрема філологічних. Головними доповідачами на сесії були два відомі "політруки від науки" росіяни А. Логинов та Ф. Філін. Присутні представники союзних Академій тільки покійно слухали інструкції, навіть у дискусії перед величними учасниками-росіянами (С. Вонсовський, А. Сидоренко, Б. Гохберг, П. Федосеев).

Далі буде

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1985, 4, в поезії Марії Ревакович "Дім", III на стор. 5 (4 рядок згори) треба читати: кругом чорного кружка.

У *Сучасності* 1985, 6, у "Інтерв'ю зі Збігневом Бжезінським" П. Крога на стор. 109 (12 рядок згори) треба читати: об'єднана Східньо-Західня; на стор. 115 (16 рядок згори) треба читати: її долі.

У тому таки числі журналу в статті Б. Певного "Про хитрого пана з Кракова і наївного маляра Никифора" на стор. 56 (2 рядок знизу) треба читати: і показав себе не шукачем народних перлин, а паном з Кракова.

РАДЯНСЬКА ДВОМОВНІСТЬ: ДОБРОДІЙСТВО ЧИ ПРОКЛЯТТЯ?

Богдан Струмінський

роз:

Приводом до накреслення цих думок про двомовність є стаття О. Беляєва "Білінгвізм і питання інтерференції в мовленні учнів" в *Українській мові і літературі в школі* (Київ, 1984, 1). Автор стверджує, що нації СРСР "поряд з рідною користуються російською мовою, свідомо і добровільно обраною засобом міжнародного спілкування". Добровільність можлива за вільного вибору. Цікаво, який вільний вибір уживати або не вживати російської мови має, наприклад, українець, мобілізований до Червоної армії, український студент вищої школи всесоюзного підпорядкування або українець-моряк торговельної фльоти і т. д. Точніше треба було б сказати: зовсім нецікаво, бож загальновідомо, який стан прав у цьому питанні. Беляєв цитує слова Ю. Андропова про те, що російська мова в житті "країни" (СРСР) та її націй є "фактором [...] в їх прилученні до багатств світової цивілізації". Тут можна було б спитати, невже народи СРСР нездібні "прилучитися" до цих багатств без російського перекладача та інтерпретатора?

Автор дуже побіжно говорить про вплив двомовності на всіх учнів УРСР, тобто переважно в українських школах. За його словами, вони підсвідомо уникають усього, що не має відповідника в російській мові. Наприклад, "учні порівняно рідко вживають форми давального та місцевого відмінків із закінченням *-ові*, [*-еві*], *-єві*". Сам автор є прикладом такого підсвідомого наближення мови до російського зразка, коли пише: "вивчити російську мову українцю [=українцеві] стократ легше, ніж" і т. д.

Більшість прикладів автора походить із російських шкіл УРСР, де вивчається українська мова. Проте, подані ним явища російської інтерференції мають загальноукраїнський обсяг. Наприклад, він наводить "у всіх на виду" (замість: "на очах") як приклад такої інтерференції в російських школах УРСР, але в 1960-их роках уся Україна співала пісню про карпатську верховину зі словами: "вся краса чудова твоя у мене на виду" ("перед очима").

Однак, існують набагато важливіші негативні аспекти двомовності, ніж тільки інтерференція. Беляєв нічого не говорить про вплив двомовності на розумовий і почуттєвий розвиток людини. У світовій літературі (Беляєв провінціально покликається тільки на "вітчизняні" авторитети інших Беляєвих) часто можна знайти

голоси про негативні наслідки засвоювання другої мови за певних умов. Наприклад, дуже рання двомовність (від віку дитячого садка або перших клас початкової школи) веде до спеціалізації функцій обох мов, себто до несамостійного, а отже неповного володіння ними. Рання двомовність веде також до збіднення словника людини. Оборонці двомовности втішаються тим, що ця бідність виявляється тільки в кожній з обох мов окремо, але коли брати обидві мови разом, тоді виходить не так бідно (це так само, якби потішати двох одноруких калік, що разом вони — одна зовсім нормальна людина). Раннє прищеплення двомовности може навіть унеможливити деяким учням нормальний пізнавальний і науковий розвиток.¹ Ці небезпеки загрожують учням в УРСР, де вони зазнають сильного впливу другої (російської) мови вже тоді, коли їхній український мово-інтелектуально-емоційний стрижень ще не зміцнів.

Описана ситуація двомовника як пари одноруких — це т. зв. півмовність, тобто недосконале володіння рідною та другою мовою, спричинене двомовним вихованням. Ось характеристика психічної шкоди півмовности, яку дав шведський дослідник: "Кожна людина має свої найприватніші, часто дуже емоційні переживання, сховані за словом, виразами тощо, які з'являються в неї у внутрішніх монологах. Якщо людина не має мови в повному розпорядженні (півмовність), це призводить до зубожіння почуттєвого життя: вбогости індивідуальних значень і відсутности нюансів в емоційних переживаннях".²

Негативні наслідки двомовности (півмовність, вбогість словника, невикористовування всіх граматичних можливостей, інтерференція, мовна непевність, апатія, непристосованість до оточення, відставання в розв'язуванні різних проблем, наприклад, математичних, низький показник інтелегентности і т. п.) особливо виступають там, де перша мова суспільно упосліджена. "Негативні висліди [двомовного навчання] знаходимо в учасників курсів повного занурення в чужу мову, оточених негативними настановами і примушених вивчати мову більшости без заохоти зберігати свою першу мову".³ А яку заохоту зберігати українську мову має шкільна дитина батьків, прибулих до Києва з села? Хіба не висміюється там ця мова як "колгоспна" або не таврується погрозливо як "бан-

1. H. Baetens Beardsmore, *Bilingualism: Basic Principles* (Клівдор, 1982), стор. 25-26, 28, 137.

2. N. E. Hansegård, *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* (Стокгольм, 1968), стор. 58.

3. F. Gonsjean, *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism* (Кембрідж, Массачусетс, 1982), стор. 226.

дерівська”)? Додаймо, що, хоч негативні наслідки двомовности дослідники найчастіше знаходять у членів мовних меншостей, а українська мова статистично переважає в УРСР, все ж таки її суспільний статус виразно такий, ніби вона була мовою меншости (низький престиж, обмежений ужиток тощо), тому всі від’ємні сторони меншісної двомовности вповні стосуються до українців в УРСР.

На мій погляд, уже раніше висловлений на сторінках цього журналу,⁴ єдиним здоровим станом людини є міцна, досконала, всебічна одномовність у першій мові, на яку можна накладати робоче (тобто обмежене) знання другої чи третьої мови. Великі культурні нації, які зробили найбільший внесок у світову цивілізацію, це нації масово одномовні. Масово двомовні народи (як цигани) — це тільки малотворчий маргінес людства.

В ситуації України здоровий інтелектуальний розвиток більшости населення був би забезпечений тільки тоді, коли перша мова більшости — себто українська — дістала можливість одномовного панування над становищем. У тому саме напрямі, свідомо чи несвідомо, спрямовувалася політика уряду УРСР між 1924 і 1933 роками. Мабуть, не випадково саме тоді наука й культура УРСР стояли на найвищому рівні, вже ніколи пізніше неповтореному. Здоровий розвиток меншости УРСР, для якої першою мовою є російська, міг би бути також у чималій мірі забезпечений, якби залишилися альтернативні канали для одномовного російського інтелектуального розвитку (російські освітньо-культурні установи, включно з одним університетом, подібним до угорського в Румунії чи німецького в передвоєнній Чехо-Словаччині) та можливості праці мовних росіян у сусідній РРФСР для повного розвитку своїх мовно-розумових спроможностей (подібно як багато випусників угорського університету в Румунії їде працювати до сусідньої Угорщини). Очевидно, це ні в чому не зменшило б можливостей вивчення російської мови як *чужої* українцями чи української як *чужої* росіянами на Україні, якби цього бажали. Коротше кажучи, де є охота, там є вихід, як кажуть англійські мовці. Але чи на верхах СРСР є оця охота? Чи не переважають ілюзії, що через "двомовність" (фактичну півмовність) половини населення СРСР можна буде згодом перейти до російської одномовности всіх? Такий перехід не вдався в жадній імперії в минулому, отже чому мав би вдатися в СРСР? Політика фальшивої "двомовности" може тільки продовжувати стан неповного інтелектуального розвитку половини населення СРСР.

4. Б. Струмінський, "Увага півживі! Вийшла книжка про півмертвих", *Сучасність* 1979, 11, стор. 119-120.

КОРОТКИЙ НАРИС ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Іван Головінський

Початок психології як точної (емпіричної) науки є пов'язаний із досліднями німецького психолога В.-М. Вундта та його лябораторією в Ляйпцігу наприкінці 19 століття. Приблизно в той самий час подібну лябораторію при Казанському університеті зорганізував російський фізіолог В. Бехтерев.

Дані про українських психологів перед Першою світовою війною є надзвичайно скупі. Відомо тільки, що в 1884 р. відкрито в Києві інститут для навчання сліпих дітей, а одним із піонерів спеціальної освіти на Україні був А. Щербина.¹ У 1911 р. в Петербурзі в співпраці із Бехтеревим психолог С. Владичко (правдоподібно українець) видав працю на тему: "Експериментальні і об'єктивні досліди розумово хворих". У Західній Україні було відоме прізвище психолога С. Балея, професора Львівського університету, котрий у 1916 р. видав працю *З психології творчости Шевченка*. В 1922 р. з'явився його підручник психології українською мовою *Нарис психології*. Від 1927 р. аж до своєї смерті 1952 р. Балея викладав психологію в Варшавському університеті.

На Україні після Першої світової війни психологія, як і українська наука загалом, розвивалася серед надзвичайно важких умов сталінського терору, погрому Постишева і голодової облоги. На додаток, психологія, як наука про суть людини та її діяльність, уже від самих початків свого існування набула значення, яке перейшло межі суто наукової сфери. Це виразно підкреслив Дж. Брунер словами: "Поняття людини про суть людини є не тільки справою об'єктивних дослідів, воно було й є основним знаряддям суспільного та політичного контролю".² Вже від самого початку радянського режиму було очевидно, що перевиховання молодого покоління було невід'ємною частиною суспільної, політичної та економічної революції, яку репрезентує більшовизм.

В 1920 та 1930 роки психологи на Україні присвятили багато уваги проблемам навчання та комуністичного виховання в системі

1. Р. Золотницкая, "Русский тифлопедагог А. М. Щербина", *Дефектология* 1977, 2, стор. 90-92.

2. Jerome Bruner, вступ до: R. A. Bauer, *The New Man in Soviet Psychology* (Кембрідж, Массачусетс: Harvard University Press, 1952).

колективу. Відомими дослідниками того часу були Л. Божович, К. Лебединцев і Д. Николенко.³ Особливе місце в радянській психології того часу займає А. Макаренко, якого вважають одним із засновників теорії колективу в формуванні психіки молоді, що підрастає. Початково в 1920-их роках українські психологи друкували свої статті в журналі *Шлях до освіти*, який почав виходити 1920 р. З часом назву журналу змінено на *Радянська школа* і під цією назвою він з'являється донині. Від 1925 до 1930 р. виходив *Український журнал експериментальної педагогіки і рефлексології*, який із невідомих причин перестав з'являтися в 1930 р.

Короткий час в 1930-их роках Харківський університет відіграв дуже важливу роль у розвитку не тільки психології на Україні, але також психології в Радянському Союзі. На думку американського советолога,⁴ група радянських психологів, згуртована навколо Л. Виготського, планувала перетворити Харківський університет у свій інтелектуальний центр, щоб уникнути тих подій, які відбувалися в Москві в 1930 роки. В ту групу входив також А. Леонт'єв, пізніший декан факультету психології Московського державного університету. Основну групу творили молоді студенти Виготського: О. Запорожець, Божович, П. Зінченко та інші. Кол не подає дійсних причин "утечі до Харкова", але, правдоподібно, ця "утеча" була пов'язана з нагінкою на Виготського за його "педологічні ухили" та початком сталінського терору. Сумну роль у поборюванні "педологічних ухилів" відіграли тоді Ю. Мединський і Макаренко.⁵

Перед 1939 роком психологи в УРСР були зацікавлені в основному в питаннях освітньої психології, як і дослідями в ділянці пам'яті та пов'язанням між досвідом і дозріванням. У минулому десятилітті ми були свідками зросту зацікавлення серед психологів проблемами розвиткової та дошкільної психології, як також розвитком прикладної психології та її використанням до проблем навчання. Дослідники, як наприклад, Ж. Піяже, Б. Інґелдер, Брунер і Дж. Каґан, здобули міжнародної ваги. На жаль, мало хто з психологів у вільному світі знає, що такі науковці як Костюк, Запорожець, Зінченко, Е. Проскура та інші є українці. Серед західних психологів вони просто відомі як "радянські" психологи.

Для кращого розуміння діяльності українських психологів в УРСР слід звернути увагу на те ідеологічне тло, на якому розвину-

3. Григорій Костюк, "Развитие педагогической психологии в Украинской ССР", *Вопросы психологии* 1972, 5, стор. 10-23.

4. Michael Cole (ред.), "The Kharkov School of Developmental Psychology", *Soviet Psychology*, зима 1979-1980, ч. 2, стор. 11-84.

5. M. Shore, *Soviet Education: Its Psychology and Philosophy* (Нью-Йорк: Philosophical Library, 1947).

лася психологія в СРСР. Немає найменшого сумніву, що сучасна радянська психологія є під повним впливом діалектичного матеріалізму та соціально-історичного детермінізму, як також під абсолютним контролем комуністичної партії. Цей контроль був підтверджений знов у редакційній статті у *Вопросах психологии* п. н. "XXV з'їзд КПРС і завдання радянської психології".⁶

До якої міри радянська психологія є залежна від політичної лінії, можна бачити з ролі, яку має вплив думок Леніна майже в усіх фазах дослідної психології. Дійсно, можна лише дивуватися, як радянські психологи наголошують вплив думок Леніна навіть у таких ділянках, як досліди світосприймання і фізіологічних основ інтелектуального розвитку. Під особливо суворим партійним контролем знаходиться дошкільна психологія. Ця партійна лінія була особливо наголошена в 1960 роки радянським міністром освіти Каїровим, який дослівно сказав: "Для партії є особливо важливим наголошувати комуністичне виховання та ролю розвиткової психології, як одну з основних передумов успішного виховання нової людини, члена комуністичного суспільства".⁷

Радянська психологія, як ми її знаємо сьогодні, мала бурхливу історію під впливом політичних і ідеологічних течій. МекЛіш⁸ вказує, що між 1925 і 1929 роками в радянській психології були репрезентовані чотири різні течії: рефлексологія Сеченова і Бехтерева, умовні рефлекси Павлова, реактологія Корнілова, історично-культурний напрям Виготського. Радянський психолог В. Крутецький вважає час до 1936 р. переломовим у формуванні радянської психології формою та змістом. Одним із перших російських психологів, якого вважають "радянським" у політичному та ідеологічному розумінні був К. Корнілов, учень Г. Челпанова, першого директора Московського державного інституту експериментальної психології. Для нас цікаво відмітити, що перед Першою світовою війною Челпанов був професором Київського університету. В рамках загальної радянської психології психологія в Україні є під суворим контролем Москви через Академію Педагогічних Наук СРСР.⁹ Крім партійного контролю, психологія в Україні є під сильним впливом політики русифікації, особливо коли говорити про освітню та виховну психологію.

6. "XXV съезд КПСС и задачи советской психологии", *Вопросы психологии* 1976, 2, стор. 3-8.

7. Л. Каиров, "Новая програма КПСС и задачи педагогической науки", *Советская педагогика* 1963, 3, стор. 3-16.

8. John McLeish, *Soviet Psychology; History, Theory, Content* (Лондон: Methuen & Co. Ltd., 1975).

9. Ivan Z. Holowinsky, "Soviet Research Institute of Psychology", *American Psychologist* 1975, 4, стор. 521.

Москва, як відомо, не допускає до національного ототожнення неросійських науковців у СРСР. Тому праці українських психологів є майже невідомі американським чи західноєвропейським психологам, серед котрих майже ніхто не знає української мови. Також на Україні не виходить жадний періодичний психологічний журнал українською мовою. Журнали *Радянська школа* і *Дошкільне виховання* виходять українською мовою, але вони не поміщують науково-дослідних статей. Є кілька малих періодичних, циклоstileвих видань, але вони не є відомі на Заході. Українські психологи друкують свої праці у *Вопросах психологии* та в *Дефектологии*, які виходять російською мовою. Коли західні науковці читають російськомовні журнали, вони часто вважають, що автори російськомовних праць є росіянами. Також міжнародні довідники психологів, друковані на Заході, плутають українські прізвища, подаючи їх у російській транслітерації. Наприклад, "Міжнародний довідник психологів",¹⁰ який виходить у Голляндії, серед прізвищ радянських психологів перераховує К. Хоменка, Костюка, Запорожця, Зінченка, одначе подає Говбенко (має бути Губенко), Горбач (має бути Горбач), Губко (має бути Губко) тощо. На додаток, російські психологи, які друкують свої статті в англійськомовних журналах, свідомо плутають поняття "російський" і "радянський", щоб уводити в блуд англійськомовних читачів. Наприклад, Борис Ломов, співробітник Інституту психології АН СРСР, у статті "Радянська психологія", котра з'явилася в офіційному журналі Американської психологічної асоціації,¹¹ говорить про Інститут психології Міністерства освіти України у розділі "Сучасні психологічні досліді в Росії".

Якими методами русифікації українських дітей від наймолодшого віку послуговуються партійні психологи, може послужити стаття А. Софонові,¹² де вона обговорює питання інтернаціоналізму в повістях Аркадія Гайдара. Інтернаціональне питання є особливо наголошене в повісті *Військова таємниця*: "Коли маленький Алька, син інженера росіянина і молдавської комсомолки, замученої румунськими фашистами, замислився, якої він національності, піонервожата Натка швидко розв'язує це питання, ти радянський, каже вона".¹³ У тій самій статті Гайдар признається, що він тільки з хитрощів був дитячим письменником: "Нехай потім

10. H. C. Duijker, H. E. Joboson (ред.), *International Directory of Psychologists* (Ассен: The Netherlands Royal Vangorcum Ltd., 1966).

11. Boris Lomov, "Soviet Psychology; Its Historical Origins and Contemporary Status", *American Psychologist* 1982, 5, стор. 580-587.

12. А. Софнова, "Письменник-воїн, письменник-вихователь", *Дошкільне виховання* 1974, 3, стор. 11-13.

13. Там таки, стор. 12.

коли-небудь люди подумують, що от, мовляв, жили такі люди, які з хитрощів звалися дитячими письменниками. Насправді ж вони готували червонозоряну міцну гвардію".¹⁴ Довідуємося, що Гайдар був кореспондентом *Комсомольської правди*. Сам брав участь у боях, був розвідником, кулеметником партизанського загону. За заслуги в русифікації українських дітей Москва нагородила його могилою побіч Тараса Шевченка в Каневі. Це зроблено свідомо, щоб водити молодих дітей на могилу політрука й пов'язувати в дитячій уяві його ім'я з іменем нашого національного пророка. У цій самій статті Софонові далі читаємо: "Могила Гайдара у Каневі поблизу Тарасової гори. Звідси з високого берега Дніпра, далеко видно неосяжні колгоспні лани, села, веселії села, про які мріяв український Кобзар, за які віддав життя Аркадій Гайдар".¹⁵ Однак, не зважаючи на тяжкі обставини партійного контролю та русифікації, українські психологи в Україні досягають багатогранних наукових успіхів. Їхні праці для кращого перегляду можна б поділити на такі ділянки: світосприймання, пам'ять, класифікація понять, думання, розв'язування проблем, психологія дошкільного віку, розвиткова психологія, спеціальна педагогіка. Дослідам світосприймання присвятили увагу: Зінченко, Н. Венгер, Проскура. Зінченко запропонував цікавий модель аналізу інформації. Згідно з цим моделем на аналізу інформації впливають: а) число елементів у полі нашого зору, б) число елементів, які мають прямий стосунок до розвитку проблеми, в) структура інформаційного поля, г) розпорощення елементів в інформаційному полі, г) різномірність елементів, д) структура критичних елементів, е) складність завдань, які треба виконати.

У праці, друкованій 1970 р., Венгер висвітлив процес сприймання дошкільниками зовнішніх характеристик предметів. Він розрізняє два види процесів світосприймання: смислові та інтелектуальні. Смисловий процес він називає пасивним, а інтелектуальний активним. Проскура досліджувала, як діти сприймають фізичний простір. Вона звернула увагу на егоцентричні розв'язки проблем, які є переходною стадією між випадковим і правильним розв'язуванням проблем. У ділянці розв'язування проблем дітьми дошкільного віку працювали А. Литвинюк і Проскура. Для своїх дослідів Литвинюк збудував модель лябіринту та накреслив на папері його діаграму. На першій стадії завдання діти шукали розв'язки в діаграмі, а відтак у моделі лябіринту. В другому завданні діти шукали розв'язки в моделі, а відтак у діаграмі. Діти, які в першому завданні починали з діаграми, потребували менше часу, щоб знай-

14. Там таки.

15. Там таки, стор. 13.

ти розв'язку в моделі лябіринту. Той сам вислід можна було завважити не тільки, коли завдання чергувалися одне за другим, але також, коли між першим і другим завданням проминуло від десяти до п'ятнадцяти днів. Цікаві досліди над пов'язанням між інтелектуальним дозріванням і розвитком провела Проскура. Вона досліджувала так зване ключове розв'язування проблем, засноване на теорії Піяже. Досліди склалися з двох частин. У першій частині устійнено рівень абстрактно-символічного думання в дітей віком від трьох до шістьох років. Діти цього віку не виявили здібностей абстрактного думання. В другій частині дослідів досліджувано взаємопов'язання серіялізації (ключового думання) зі спеціальними методами навчання. Було подано два типи вказівок: а) конкретні приклади, б) пояснення словами принципу серіялізації. Після того як діти навели доказ на те, що вони можуть укласти матеріал у ряд на підставі конкретного прикладу, додано інші елементи, щоб переконатися, до якої міри діти можуть опанувати принцип серіялізації. Досліди виявили, що існує пряме пов'язання між розумовим дозріванням вікового характеру та символічно-абстрактним способом думання. Незалежно від поданого прикладу та словесних вказівок діти від 3 до 4 літ не могли зрозуміти принципу ключового думання.

Клясифікація прикмет зовнішнього світу є важливим кроком у вмінні розв'язувати проблеми. На це питання звернули увагу С. Максименко та І. Бех.¹⁶ Вони вказали, що навколишня дійсність примушує дітей групувати об'єкти. Молодші учні мають труднощі самостійно, без підготовки перейти від конкретної клясифікації, заснованої на смислах, до символічної, абстрактної клясифікації, заснованої на поняттях. Праці Зінченка¹⁷ в ділянці дослідів пам'яті, особливо свідомої та підсвідомої, є широковідомі дослідникам цієї ділянки. Проблему короткотривалої та довготривалої пам'яті досліджували Середа і Снопик. Обговорюючи взаємопов'язання між пам'яттю та діяльністю, вони зауважили, що короткотривала пам'ять клясифікує матеріал згідно з його конкретними характеристиками, в той час коли довготривала пам'ять клясифікує його згідно з абстрактними прикметами.

Проблеми мотивації діяльності людини цікавили В. Петренка,¹⁸ котрий розглядав їх під кутом психології Павлова і Леонтьєва.

16. С. Максименко, И. Бех, "Психологический анализ механизма классификации у младших школьников", *Вопросы психологии* 1980, 5, стор. 78-88.

17. С. Бочарова, "Проблемы психологии памяти в трудах П. И. Зинченко", *Вопросы психологии* 1978, 5, стор. 119-124.

18. В. Петренко, "Психосемантические исследования мотивации", *Вопросы психологии* 1983, 3, стор. 29-40.

Згідно з його поясненням, мотивацією називаємо напрям дії суб'єкта на об'єкт. Зовнішній до суб'єкта об'єкт є мотивом спричинення дії. Об'єктивний світ, який нас оточує, можна розглядати як збір фізичних об'єктів, що мають безпосередній стосунок до суб'єкта.

Багато уваги в працях радянських психологів присвячено головній проблемі радянського суспільства — "колективові". Раніше на теми колективу писали Макаренко та Костюк, а недавно В. Цимбалюк,¹⁹ який розглядав, за думкою Б. Паригіна, дві стадії у розвитку колективу. Першою стадією є діяльне взаємопов'язання особистостей і суспільне дозрівання колективу. На другій стадії зауважуємо оптимальне функціонування колективу як ланки соціалістичного суспільства.

На окрему увагу заслуговує ділянка спеціальної психології та дефектології. Психологічні дослідження розумово недорозвинених дітей розпочато в Інституті психології в 1955 р. створенням відділу спеціальної психології під керівництвом Н. Стадненка. До 1970 р. лабораторія провадила дослідження в ділянці розумово недорозвинутості та психології глухих. Від 1970 р. проваджено дослідження з дітьми зі слабким слухом, а від 1974 — зі сліпими. На основі досліджень інституту організовано медично-педагогічну комісію. Дослідження в ділянці дефектології ведуться також у різних університетах України. Однак, на думку І. Єременка,²⁰ спеціальна психологія повинна б ще більше посилити свою діяльність у таких ділянках: а) дослідження над дітьми з затримкою психічного розвитку, б) з сильно розумово недорозвинутими, в) з розумово недорозвинутими, які рівночасно є глухі або сліпі.

Тематикою історії психології цікавилися Костюк, А. Губко і П. Пелех. Костюк писав монографії, темою котрих були психологічні ідеї Сковороди та Шевченка. Він також написав у чотирьох томах: *Начерк історії вітчизняної психології*. На жаль, з заголовку твору тяжко дізнатися, чи під "вітчизняною" він розумів загальнорадянську, чи українську історію.

Губко²¹ подав цікаву історію психологічних праць Києво-Могилянської Академії 17 і 18 ст. Про це вже була написана раніше

19. В. Цимбалюк, "Социально-психологический климат коллектива", *Вопросы психологии* 1983, 4, стор. 163-164.

20. И. Еременко, "Состояние и перспективы научных исследований в области дефектологии в Украинской ССР", *Дефектология* 1977, 5, стор. 12-20.

21. А. Губко, "Роль Киево-Могилянской Академии в зарождении психологической науки на Украине", *Вопросы психологии* 1980, 1, стор. 82-93.

коротка згадка.²² Одначе, його інтерпретація висвітлена в душі дія- лектичного матеріалізму. Цікавою є теж монографія Пелеха про латинські тексти викладів психології, якими послуговувалися професори Києво-Могилянської Академії.

Численні українські психологи є згуртовані в рамках Науково- дослідного інституту психології Міністерства освіти Української РСР, який відкрито в 1945 р. Про цей інститут з'явилася в 1975 р. велика стаття Войтка і Губка.²³ При інституті діють численні лябораторії, як наприклад, лябораторія психології дошкільного віку під керівництвом В. Котирла і лябораторія навчання під керів-ництвом Максименка. В 1973 р. при інституті відкрито лябораторію для студій методики психологічних дослідів. Лябораторія науково-психологічної літератури має 16-томний каталог чужи- нецької психологічної літератури, а наукова бібліотека інституту містить понад 600 тис. книжок на теми психології. Наприкінці 1970-их років інститут займався дослідями взаємопов'язання між психологією та фізіологією вищих мозкових функцій. Психологи інституту твердили, що не слід розглядати мозкові функції як суто фізіологічні процеси. Подібні погляди на Заході висунули свого часу такі знавці цієї проблеми як Піяже і Конарський.²⁴

В 1970-их роках Інститут психології спільно з Інститутом кібер- нетики опрацював програму вжитку комп'ютерів для психологіч- них дослідів. Інститут розвинув також видавничу діяльність. Уже в 1945 р. вийшов підручник психології Костюка. Згадана книжка з'явилася трьома накладами. Костюк написав також книжку *Пізнання особовості* та, як уже було згадано раніше, чотиритомну *Історію вітчизняної психології*. З'явилася книжка П. Чамати *Про перехід від світосприймання до думання*. Помітним є те, що ці праці, видані в 1960-их роках, з'явилися українською мовою. Для порівняння можна зауважити, як далеко пішла русифікація україн- ської науки в 1970-их і 1980-их роках.

Серед українських психологів Зінченко і Запорожець стали добре відомими на Заході. Їхні постаті слід накреслити окремо, хоча б тільки кількома реченнями. Визначним науковим дослід- ником психології пам'яті є Петро Іванович Зінченко (нар. 1903 р.). Його активна наукова діяльність почалася 1932 р. в відділі гене- тичної психології Психоневрологічної Академії УРСР, а відтак у

22. І. Головінський, "Наука психології у Києво-Могилянській Академії", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 17 червня 1981.

23. В. Войтко, А. Губко, "НИИ Психологии УССР — 30 лет", *Вопросы психологии* 1975, 6, стор. 164-176.

24. Ivan Z. Holowinsky, "Contemporary Psychology in the Ukrainian Soviet Socialist Republic", *American Psychologist* 1978, 2, стор. 185-189.

відділі педагогічної психології Українського науково-дослідного інституту педагогіки і на кафедрі психології Харківського педагогічного інституту імені Г. Сковороди.²⁵ У тих інститутах під проводом Виготського, Запорожця та Леонтєва зформувався цілий гурт молодих талановитих українських психологів, наприклад, Зінченко, Божович, К. Хоменко та інші. Особливу увагу присвятив Зінченко дослідям пам'яті. Відомою є його теорія двох типів пам'яті: активної та пасивної. Під активною пам'яттю розуміємо запам'ятовування того матеріалу чи подій, які ми бажаємо запам'ятати і на які звертаємо увагу. Під пасивною пам'яттю розуміємо таке запам'ятовування, яке наша пам'ять реєструє без нашої активної свідомості. Відомо, що на пасивну пам'ять впливає багато чинників: діяльність (активність), комплексність стимулу, рівень розумового розвитку та інші. В програмі 18 міжнародного психологічного конгресу, який відбувся в Москві у 1966 р., проблемам пам'яті були присвячені три спеціальні симпозиуми. Організатором одного з них п. н. "Пам'ять і діяльність" був Зінченко.

Олександр Володимирович Запорожець народився в Києві 1905 р., а помер у Москві 7 жовтня 1980 р. Він був організатором і до самої смерті директором Інституту дошкільного виховання Академії Педагогічних Наук СРСР. Ще юнаком у Києві Запорожець цікавився мистецтвом і був здібним учнем визначного українського режисера Леся Курбаса. Зацікавлений педагогікою, виїжджає до Москви, де закінчує педагогічний факультет Другого московського державного університету. Закінчивши університет, переходить працювати асистентом кафедри психології Академії комуністичного виховання імені Н. К. Крупської. В 1931 р. Запорожець переїхав до Харкова, де завідував лабораторією психології Психоневрологічної Академії. Також завідував кафедрою психології Харківського педагогічного інституту. Разом із своїми співробітниками він опрацював теорію світосприймання, основу на філогенетичному та онтогенетичному розумінні процесу розвитку організму. На схилі життя Запорожець мав намір розвинути ідеї свого передчасно померлого вчителя Виготського, які він накреслив у недокінченій праці "Вчення Спінози про терпіння (страсті) в світлі сучасної психоневрології". Перед смертю Запорожець передав на Захід цінні матеріали, себто українськомовні оригінали праць групи харківських психологів. Цікавим є те, що згадані праці є вже опубліковані англійською мовою. Їх видав окремим збірником професор Гарвардського університету Кол.²⁶ Збірник містить, між іншими, праці Запорожця, Хоменка, Божовича та Зін-

25. С. Бочарова, стор. 119-124.

26. M. Cole, стор. 11-84.

ченка. На закінчення слід звернути увагу на те, що на Заході є дуже скупі інформації про працю українських психологів. Досі з'явилися згадки в працях таких авторів, як Брозек і Слобін,²⁷ Головінський,²⁸ Кол,²⁹ Робінсон і Робінсон.³⁰ Ототожнюючи прізвища українських науковців із українською наукою, ми тим самим підкреслюємо їхній внесок у міжнародні досягнення науки, як також указуємо на політику русифікації на рідних землях, яка, як відомо, дуже посилилася в 1980 роки.

27. Jozef Brozek, Dan I. Slobin, *Psychology in the USSR; An Historical Perspective* (Вайт-Плейнс, Н. Й.: International Arts & Science Press, 1972), стор. 301.

28. Ivan Z. Holowsky, "Seriation Action in Preschool Children", *Journal of Learning Disabilities* 1970, 9, стор. 34-35; "Contemporary Psychology...", стор. 185-189; "Research and Education of Exceptional Children in the Ukrainian SSR", *The Journal of Special Education* 1981, 1, стор. 91-96; *Psychology of Exceptional Children and Adolescents; U. S. and International Developments* (Princeton Book Publishing Co., 1983), стор. 359.

29. M. Cole, стор. 11-84.

30. Nancy M. Robinson, Halbert B. Robinson, *The Mentally Retarded Child* (Нью-Йорк: McGraw-Hill, 1976), стор. 592.

КРАЇНА ДОКТОРА МОРО АБО НАУКА НА СЛУЖБІ КОМУНІЗМУ

Сергій Мюге

У "гарячих" ділянках земної кулі люди вмирають від небаченої досі недуги, що дістала назву "жовтого дощу". В цивілізованих країнах засідають комісії. Міркують, припускають. Припускають, що "жовтий дощ" — це продукт радянських біологів, та не мають переконливих для цього доказів. От якби... Якби, скажімо, втік на Захід автор цього самого "жовтого дощу", ще й прихопивши з собою всю документацію, яка тільки існує. А втім, можливо знайшлися б інтелектуали, які навіть і цій документації не повірили б, так само, як колись не повірили свідченням Віктора Кравченка¹ — мовляв, перекинчик не може бути об'єктивним.

Час від часу втікають на Захід і гебісти, але це або шпигуни, або терористи, яким за родом занять треба виїжджати за кордон. Одночасно тих, хто працює над створенням біологічної зброї, з СРСР не випускають, так само як і тих, хто створює інші засоби масового (або індивідуального) знищення. Правда, іноді про їхню діяльність дещо стає відомим.

У 1954 р. співробітник держбезпеки СРСР М. Хохлов повинен був зліквідувати голову НТС² Г. Околовича. Але, зустрівшись з Околовичем, Хохлов не лише не вбив свого "підопічного", а розірвав з КГБ, попросив політичного притулку на Заході і написав книжку "Право на сумління".³

Жахливі експерименти над людьми, про які розповідає учений-біолог Сергій Мюге, нагадують одну з найпохмуріших фантазій англійського письменника Герберта Велза — *Острів доктора Моро*. Пророцтва письменника-фантаста здійснилися, тільки що островом зробилася величезна країна...

Переклад з російської.

1. Victor Krawchenko, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official* (Гарден-Сіті, Н. Й.: Garden City Publishing Co. Inc, 1947).

2. Народно-трудоий союз засновано 1930 р. в Београді. Метою цієї підпільної російської націоналістичної організації є створення некомуністичної Росії. — *Ред.*

3. М. Хохлов, *Право на совість* (Франкфурт-на-Майні: Possev-Verlag, 1957).

КГБ вирішив розправитися з Хохловим, але так, щоб не лиши-ти жадних слідів насильницької смерті. Хохлова отруєно. Спочатку з'явилися симптоми гастриту, які могли бути викликані вживанням недоброякісної їжі. Самозрозуміло, що нікому і в голову не прийшло робити хемічні аналізи. За кілька днів на шкірі і, як видно, в середині організму з'явилися крововиливи, почало випадати волосся. Лікарі запідозрили отруєння металом талліємом, який давно вже не вживано з подібною метою. Лікарі розгубилися, але, певні, що Хохлов не виживе, заспокоїли Околовича, який відвідав Хохлова в лікарні: "По смерті паталогоанатоми уточнять діагнозу".

Однак, Хохлов почав одужувати, та тут трапилося нове лихо: з'явилася найстрашніша левкомія — ознака променевої хвороби. Все ж таки якимсь чудом Хохлов вижив і цього разу. Ознайомившись з історією хвороби, американські спеціалісти припустили: сталося отруєння радіоактивним талліємом, який, зробивши свою справу, розклався в організмі. Одночасно було завдано додаткового удару — йшло до того, що — якщо хворий не вмере від дії самого талліюму, тоді він загине від левкомії під час його розкладу. А головне, в організмі не залишиться жадних слідів отруєння.

Аналізуючи наслідки праці співробітників КГБ, не можна не дивуватися дбайливості їхніх диверсій. "Пацієнт" умирає саме тоді, коли це потрібне терористові — не зарано, щоб дати йому можливість зникнути, і не запізно, щоб жертву не встигли врятувати. А це значить, що отрута мусить бути дбайливо дозована. Кожний біолог має право поставити питання: як же визначається доза? Припустімо, досліди ведуться на тваринах, досліджується потрібне дозування, після чого воно автоматично перераховується на вагу людини. Алеж кожний організм по-різному реагує на ту чи іншу отруту. Боюся, що капсулю з отрутою, закладену в "болгарську парасольку",⁴ теоретично розрахувати не можна. Але як же в СРСР дозують отруту? Світло на це питання проливає Люба Маркиш,⁵ з якою я познайомився в літаку, коли залишав Москву на

4. Посилання на напади на болгарських перекинчиків В. Костова та Г. Маркова 1978 р. дотиком парасольки з отруйною дробинкою на вістрі відповідно в Парижі та Лондоні агентів болгарського комуністичного режиму, що скінчилися смертю Маркова.

5. Люба Маркиш народилася 1946 р. в Москві в лютеранській родині. 1970 р. дістала диплом інженера-хеміка від Московського університету, 1972 р. скінчила Московський інститут журналістики. Від 1970 р. працювала науковим редактором журналу *Нефтехимия* (Нафтохемія) АН СРСР і дописувала до наукового відділу газети *Вечерняя Москва* (Вечірня

еміграцію. Люба розповіла дивовижні історії під час Міжнародних сахаровських переслухувань у Копенгагені (1975).

Бувши студенткою Московського університету, Люба навчалася в хемічному гуртку студентського наукового товариства. Її керівник доручив їй синтезу якоїсь отруйної речовини (одночасно з викладанням в університеті він працював у "закритій" лабораторії). Залишившись в лабораторії сама, Люба раптом помітила, що перестала працювати тяга вентилятора, який відкачував повітря. Люба кинулася до дверей, але вони виявилися чомусь зачинені. Опам'яталася Люба в спецвідділі Інституту гігієни праці та професійних захворювань імені Обуха. Покої тут пильно охоронялися, контакту з "волею" не було. Це не диво: пацієнтами спецвідділення були або "кроти" — люди, що працюють з отруйними речовинами, не маючи, проте, поняття про те, чим вони займаються, або піддослідні, ті, на яких здійснюють досліди, — щось на зразок морських свинок або кроликів. Люба розповіла про один такий експеримент, трагічними учасниками якого були її співмешканки в інститутській палаті.

В лютому 1969 р. на дослідному заводі під Калініном створено спеціальну бригаду з вагітних жінок. Їм відведено окреме помешкання. За кілька днів до цього приміщення пущено якийсь газ, і воєнізована охорона, заздалегідь зачинивши вхідні двері, почала випускати з цеху по дві-три жінки з певними інтервалами в часі. Ті, що вийшли останніми, невдовзі померли. Ті, що вийшли раніше, народили дітей з більшим або меншим ступнем потворности. Після експерименту всіх жінок утримано в закритій спецлікарні, про аборти й мови не могло бути, а після пологів дітей в матерів забрано, і їхня доля лишилася невідомою. Чи вони живі, матері так і не дізналися.

Наявність у СРСР "кrotів" підтвердив і Д. Азбель,⁶ що виступав на переслухуваннях.

Москва). Емігрувала до США в вересні 1973 р. разом з чоловіком Юрієм. До осені 1976 р. працювала над рукописом своєї книжки про проведення в СРСР злочинних експериментів на людях. У березні 1976 р. давала про це зізнання Сенатові США. Тепер живе в Нью-Йорку, займається програмуванням.

6. Давид Азбель народився 1911 р. в Чернігові. 1933 р. одержав диплом інженера від Московського хеміко-технологічного інституту імені Д. Менделєєва. 1935 р. його заарештовано, в 1957 р. після 16 років тюрем і таборів він закінчив аспірантуру, 1960 р. дістав учений ступінь кандидата, а 1965 р. — доктора наук. Від 1966 по 1972 рр. був професором Московського політехнічного інституту. Надрукував 60 наукових праць у виданнях АН СРСР, а також у наукових журналах. Під теперішній час професор університету в штаті Міннесота. — Ред.

Радянські урядовці, що випроваджували Маркишів з СРСР, явно щось підозрювали. В усякому разі їх обшукували настільки ретельно, що літак ледве не відлетів без них.

Уже в США я зустрівся з Маркишами знову. Знайти їх виявилося не так легко: ланцюжком — "знайомий через знайомого". Вони явно ховалися і мали на це добрі підстави. Люба писала книжку, написані сторінки зберігалися в банківському сейфі. Але ось для якоїсь поправки вона взяла книжку додому. І тут трапилося лихо. На чоловіка наїхало коло дому авто, і Любу інформували про це телефоном. Вона вибігла на вулицю, а коли повернулася, двері до помешкання були виламані, і рукопис зник. Зłodії не знали, чи існує друга копія. І тут почалися дзвінки і візити явно підставних осіб. І погрози вбивства, і пропозиції продати рукопис за фантастично високу ціну, і вмовляння, що їй все одно ніхто не повірить, і навіть відверта розмова: А хіба ж в інших країнах таких дослідів не роблять? Роблять, просто ми про них не знаємо.

Невдовзі я виїхав до Канади й загубив Маркишів з очей. Вони в ті часи часто міняли місце проживання. В усякому разі про вихід книжки з друку я не чув.

Як видно з цього епізоду, радянська влада пильно стереже таємниці своїх біологічних досліджень. Співробітників закритих установ закордон майже не відряджують. І все ж у їхню діяльність іноді вдається зазирнути — нібито збоку. Я розповім про те, як це вдається, навівши кілька випадків, пов'язаних з виведенням шкідників сільського господарства.

В 1956 р. я готувався стати спеціалістом з нематод⁷ — черв'їв, що паразитують у рослинах, і проходив аспірантуру в гельмінтологічній⁸ лабораторії АН СРСР у професора О. Парамонова. В тому самому році картоплярі західних областей СРСР почали нарікати на розповсюдження Кольорадського жука. Іноді з якихось і досі невияснених причин відбувається інтенсивне розмноження цього жука, і він знищує засіви картоплі майже повністю. Комусь прийшла в голову блискуча ідея: Кольорадського жука нібито закинуто з аеростату разом з антирадянськими листівками, про які недавно сповіщала радянська преса.

Самозрозуміло, що кожен, хто хоч якнебудь ознайомлений з біологією Кольорадського жука, поразував цю ідею як абсурдну. Але газети її підхопили, і про "підступи імперіялістів" заговорили в найрізноманітніших колах. У тому числі й у військових. Правда,

7. Нематода — круглої форми черв'як, деякі з його різновидів є шкідниками сільськогосподарських рослин. — Ред.

8. Гельмінтологія — наука про черв'їв, що ведуть паразитичний спосіб існування. — Ред.

військовим (тим, до кого це безпосередньо стосується) спеціалісти роз'яснили, що закидати жука немає сенсу. Але думка про сільськогосподарську диверсію міцно засіла в них у голові.

Восени того ж таки року до керівника нашої фітогельмінтологічної⁹ групи приїхав генерал з якоїсь закритої установи.

— Олександрє Олександровичу, — спитав генерал. — Як ви думаєте, якщо противник закине до нас нематоди, чи це може завдати великої шкоди сільському господарству?

— Очевидно, — відповів Парамонов, — картопляна нематода, наприклад, завдає шкоди в кілька разів більшої, ніж знаменитий Кольорадський жук. А боротися з нею ми не вміємо.

— А закордоном вміють?

— Способів для знищення цього паразита відомо багато. Але всі вони розроблялися в горщиках лябораторних рослин або в теплицях. А картопля росте на полях на великих масивах. Спробуйте зарити отруту на глибину в 30-35 сантиметрів! Це дорого й небезпечно — всю країну отруїте.

— А з практичного боку закинути цю штуку противникові легко?

— Звичайно. Циста¹⁰ нематоди величиною з макове зерно, а в ній тисячі яєць. Цисти витримують і висушування, і мороз. Але в сприятливих умовах із яєць вилуплюються личинки. За час вегетації картоплі розмножуються 3-4 покоління нематод, тобто їхня численність збільшується в геометричній прогресії...

Незабаром ми дізналися, що деякі групи фітогельмінтологів дістали "закриту тематику", пізніше почали створювати нові групи. Дехто з наших аспірантів, спокусившись надбавкою до платні за "секретність", пішов працювати в ці групи...

Тепер спробуємо уявити себе на місці "молодого спеціаліста" — працівника закритої лябораторії чи інституту. На перший погляд умови для праці блискучі — імпортне устаткування, першокласна бібліотека, що вміщує недоступну звичайному фахівцеві наукову літературу, а при бібліотеці цілий штат перекладачів. У новоспеченого кандидата наук штат технічних працівників, чудові приміщення для лябораторії. Біля входу до кожної сидить вояк, перевіряючи перепустку. До однієї лябораторії можна увійти, лише показавши перепустку, на якій, крім фотографії та імени її влас-

9. Фітогельмінтологія — наука про червів, що паразитують у рослинах. — Ред.

10. Циста — цупка оболонка, що утворюється навколо деяких найпростіших організмів за несприятливих зовнішніх умов або в певні моменти їх життєвого циклу, а також одноклітинний рослинний або тваринний організм, тимчасово вкритий щільною оболонкою. — Ред.

ника, одна жовта смужка, на другій — дві сині і т. д.

Правда, спеціаліст не має права спілкуватися навіть із сусідою. За розмови поза інститутом на тему праці — тюрма. І тут виявляють себе два типи характерів. Деякі цю секретність добре використовують: замовляють переклади потрібних статей, "творчо" їх обробляють і передають начальству як звіти, дисертації. Звичайно спеціаліст має два шефи. Один — формальний — спеціаліст віку, в званні полковника чи генерала. Понад усе він боїться, аби перед його виходом на пенсію не трапилася якась надзвичайна подія. Найнеприємніше для нього, якщо співробітник раптово заявить: "Ми йшли хибною дорогою. Уся робота зійнанивець. Під час дослідів виявилось, що треба робити працю інакшим способом". Тут не обійдеться без клопотів, замучать писанням шла у галузі захисту рослин, але іншого профіля. В своїй лябораторії він сам собі керівник, а до праці інших старається не втручатися. За його спиною стоїть шеф негласний, як правило, передпенсійного рапортів, не уникнути догани. Не дай Боже, з'явиться в лябораторії людина, що звикла думати, ініціативна, з дослідницькою жилкою!

Але такому дослідникові й працювати в воєнізованому закладі не з медом. Люди такого типу потребують творчого контакту. Їм треба пофантазувати, посперечатися, врешті, похизуватися своєю ідеєю. "На волі" вони ділилися всім зі своїм науковим керівником, а тут відчувають себе живцем похованими.

Бачачи, що приручити таких людей до стилю праці в закритих установах неможливо, а позбавлятися їх не вигідно — найцікавіші відкриття зроблені саме ними — військове начальство пішло на поступки. На провідних учених був покладений обов'язок "наукових консультантів". Спочатку за консультантом приїжджало службове авто, до лябораторії входив хвацький ад'ютант у військовій формі (пізніше і в цивільному ходили, їх знали вже в обличчя) та везли шефа на "об'єкт". Незабаром почалися будівельні роботи — ремонт приміщення спецчастини.

Спецчастина, себто філія КГБ, існує в кожній радянській установі. Іноді вона втілюється лише в особі шефа відділу кадрів. Іноді КГБ обходиться лише "кооптованими" стукачами. Але в інституті, де розробляють секретні теми, спецчастина неодмінно займає двокімнатне приміщення. В одній кімнаті розміщуються справи співробітників, у другій керівники зустрічаються з засекреченими працівниками або читають їхні звіти.

Спираючися на Маркса та Енгельса, радянські теоретики марксизму-ленінізму доходять до висновку, що голод населення доводить до революції неможливих клас. З другого боку, брак харчів ослаблює запілля противника під час війни. Таким чином, диверсію в сільському господарстві можна вжити як у мирний час

з метою розладнання державного устрою потенціального противника (а такими, з погляду комуністів, є всі некомуністичні країни), так і в военний — з метою ослабити ворога на випадок тривалої війни.

Спочатку розроблялися методи розмноження, збереження та збільшення шкідливості нематод, що вражають хлібні злаки та картоплю. Але приблизно від 1963 р. ці теми прикрили. Військове керівництво вирішило, що заражати Європу немає сенсу, оскільки покінчити з нею можна буде дуже швидко, а Америку — нерентабельно. А ідеологи поставили ставку не на революцію виголодненого населення західних країн, а на ситих пацифістів, інтелектуалів і молодь, які борються "за мир і роззброєння". Це виявилось куди надійніше, а можливо й дешевше.

Зате звернули увагу на східні країни й почали посилено вивчати нематоди, спроможні вигубити врожаї рису. Недалеко від Ташкенту розташоване селище з символічною назвою "Імени Ф. Е. Дзержинського". Центром цього селища є узбекський філіял Всесоюзного інституту фітопатології (центральне управління знаходиться під Москвою, недалеко від станції Голіцине). За селищем Дзержинського, тягнуться поля, на які стороннім не попасти. А за тими полями йдуть звичайні, що належать колгоспам і радгоспам, на яких вирощується рис. Якщо дивитися на поля з літака, то вони здаються зеленими або блакитними квадратиками, облямованими брунастими рамками — земляними валиками. Справа в тому, що рисові поля в певний час затоплюються водою (тоді квадратиками виглядають блакитними), потім вода спускається, і рис росте на сухому місці.

І ось одного разу мешканці ближніх сіл прокинулися від диму й запаху горілого. На багато кілометрів навколо рисові поля горіли яскравим полум'ям. За деякий час був заарештований агроном, відповідальний за захист рослин від шкідників, а місцевим жителям оголошено, що він допустив недбальство — переочив осідки рисової нематоди, давши їй можливість розмножитися.

Довелося залити поля нафтою й підпалити. А виною всьому були капризи погоди. Восени, коли рис росте на сухому місці, в Узбекистані звичайно не випадають дощі. Саме в цей час у Інституті фітопатології і зробили "виробничий дослід" — заразили нематодою дослідні ділянки рисових плянтацій. Але раптом пішов тривалий дощ. Вода зруйнувала греблі (валики) й рознесла заразу на всю округу. Коли надійшов час збирати врожай, збирати було нічого. Працівники відділу нематології цього інституту ходили іменинниками. Їхній експеримент передвищив найсміливіші сподівання.

А от у закритій лябораторії при Московському університеті,

що розташована на станції Чашникове під Москвою, стався конфуз. Там не знайшли підходяжого фітогельмінтолога і розробку метод розмноження картопляної нематоди доручили ентомологу (спеціалістові з комах), що знав про нематоди лише з чуток. У ті часи ще не було можливості консультуватися зі спеціалістами з інших установ, і виконавець теми, переплутавши назви нематод, займався не тим різновидом, на який розраховували його господарі. Навряд чи цією роботою був задоволений керівник усіх секретних робіт академік Н. Дев'ятков. Правда, його безпосередній інтерес більше зводиться до електроніки. Тому він усіляко заохочує роботи В. Інюшина, який розробляє щось на зразок "генератора життєвої енергії", спроможного міняти настрої людини.

Але не тільки механічними випромінювачами цікавляться радянські установи. Любителі шахів, що сліdkували за матчем на першість світу між В. Корчним і А. Карповим, пам'ятають про роль радянського "туриста" Зухара. Коли останній знаходився в залі, Корчної ставав недієздатним, розсіяним. Але варто Зухарові під тиском адміністрації залишити залю, і Корчної знову ставав сам собою. А. Шифрин у журналі власного видання *Тайноведення* помістив у ч. 2 статтю про те, як використовувалася парапсихологія в Радянському Союзі органами КГБ і військовим керівництвом (перед 1972 р.), а Лариса Віленська випустила на цю тему цілу працю, що складається з кількох частин. Щоб не відбирати чужий хліб, я обмежуся тільки особистими враженнями з цього питання.

В 1949 р. я сидів у слідчій тюрмі МГБ, знаменитій Луб'янці. В камері звичайно утримувалося чоловік 6-8. Але 6 листопада, напередодні святкування більшовицького перевороту, в більшості камерників справи були закінчені і їх перевезли до Бутирської тюрми. Чи то слідчі взяли на себе соціалістичне зобов'язання закінчити більшу частину справ перед святом, чи то на свято чекали більшої здобичі й треба було звільнити для новачків місця, але в 60-й камері залишилося лише двоє — доктор Кравченко і я. Кравченко перед арештом працював головним лікарем психіатричної лікарні "Білі стовпи", в якій утримувалися, головним чином, "хроніки" (хронічні пацієнти).

Я не один раз питав у Кравченка, не так ради практичного використання, як ради цікавості, як можна симулювати психічні захворювання. Але він відговорювався загальними фразами і додавав при цьому, що на такі теми йому забороняє говорити лікарська етика. При цьому він робив страшні очі, даючи зрозуміти, що серед присутніх може бути провокатор. Залишившись зі мною наодинці, він розбалакався.

— Будь-яка симуляція, — заговорив він раптом, — буде роз-

крита, якщо вживатимуть гексонал або інші речовини, що розв'язують язика.

— А що це таке? — спитав я.

І він розповів про те, про що тепер можна прочитати у спогадах багатьох людей, що вирвалися з дурдому. Але найцікавіше те, що тепер, розговорившись, він майже з гордістю сказав:

— Адже ці засоби розроблялися в моїй лікарні!

Виявляється, що в лікарні для хроніків було відділення, в якому утримувалися безнадійні хворі, що не мали близьких родичів і представляли інтерес для науки. На деяких із них випробували нові препарати або нові шляхи для їхнього введення. Найбільший "відсів", за словами Кравченка, був серед тих хворих, яким вводили ліки за методом академіка Л. Штерн через гемоенцефалітичний бар'єр, тобто голкою, безпосередньо у спинний мозок. До речі, за іронією долі, одночасно з нами, поверхом нижче сиділа й сама винахідниця методи Штерн, якій інкриміновано космополітизм.

Другу групу піддослідних складала елементи на зразок крикливиць. Над ними працювали психологи. Справа в тому, що в багатьох психічнохворих загострено позасенсорне сприймання. Серед них часто можна зустріти ясновидців, віщунів майбутнього та інші незрозумілі явища, від яких у ті часи наука категорично відмовлялася офіційно, але досліди в цьому напрямі вже проводилися.

У всіх тих дослідах Кравченко не брав участі — їх проводили представники "поштових скриньок".¹¹ Але як головний лікар лікарні він міг заходити до цих відділень, бачив скалічених, підписував акти про смерть і, звичайно, щось уривочно міг зрозуміти з тих експериментів, що там проводилися. Так, наприклад, він припускав, що робилися спроби підсилити елемент ясновидіння за допомогою різних хемічних препаратів, а також вплив на поведінку хворих якихось променів.

У 1956, а може в 1957 рр. одна з моїх співробітниць познайомила мене з лікарем-психіатром Г. Мирзою. Я тоді цікавився парапсихологією, а він шукав у цій ділянці однодумців. Мирза працював у психіатричній лікарні імені Ганушкіна й проводив там з добровільцями досліди в переданні думок на відстань. Я також напросився до нього в добровільці й дістав запрошення до його лабораторії.

Лабораторія складалася з кількох маленьких кімнат у напівпідвальному приміщенні. Один вхід був зі двору, другі двері, що зачинялися тригранним ключем, вели до будинку психлікарні. Я спитав Мирзу: "Що там за дверима?" Він відповів: "Кімнати хроні-

11. Закрита наукова установа в СРСР секретного характеру. — Ред.

ків...". Незабаром я відїхав у відрядження, і контакт з Мирзою на довгий час перервався...

У сусідній з нашою лябораторії біофізики працював молодий талановитий допитливий учений. Він цікавився йогою, парапсихологією та багатьом іншим. Якось він сказав мені, що йде працювати до лябораторії парапсихології. За роки хрущовської відлиги в Москві організовано принаймні три групи, що вивчали ці явища. При товаристві радіо імені Попова створено групу під назвою "Мозкове радіо" або біоінформації, очолювану І. Коганом; при будинку "Дружба народів" — парапсихологічне товариство, де головою був Е. Наумов; і, врешті, групу Мирзи. Виявилось, що лише остання з тих груп дістала статус державної установи — з платнею для співробітників, новим приміщенням і "закритою" тематикою.

Одного разу мене запрошено до цієї лябораторії як члена журі для участі в досліді, який я описав у своїй книжці *За пределами реального*.¹²

На дверях лябораторії була непримітна табличка "Біологічна лябораторія". Стіни та стелю з метою звукоізоляції було оббито гофрованим картоном, кімнати сполучалися між собою покрученими коридорами. Все було пристосоване для передання думок з однієї кімнати до другої. Здивувала мене відсутність звичайних у будь-якій іншій лябораторії письмових столів, книжкових шаф та іншого лябораторного устаткування.

Коли скінчено дослід, я розговорився зі своїм колишнім знайомим біофізиком і спитав його, чи він був задоволений своєю новою працею. Науковець відповів, що працювати дуже цікаво, але важко, доводиться працювати довше, ніж у Академії наук, де він працював раніше. Кілька разів, опинившись в околиці Таганки, я пробував відвідати його, але двері завжди були зачинені, і в лябораторії явно нікого не було...

"Нічого собі, довгенько працюють", — подумав я. З часом я дізнався, що "робочі місця" співробітників знаходяться зовсім в іншому приміщенні, ця адреса була своєрідним "чистилищем", де іноді проводилися експерименти зі сторонніми людьми — кандидатами на працю в "закритому" інституті.

У цій статті я не торкаюся робіт мікробіологів, що створюють штами хвороботворних організмів — на зразок знаменитого "жовтого дощу", збуджувача чуми, спроможного розвиватися в доквіплі

12. Див. книжку автора цієї статті *Улыбка фортуны* (Посмішка фортуни), що складається з двох частин — автобіографічних нарисів "Вне игры" (Поза грою) та "За пределами реального" (За межами реального) (Джерзі-Сіті: В-во "ЧМО", 1982) — *Ред.*

з антибіотиками. Але про одне своєрідне дослідження сказати все ж таки слід.

Якось у руки мені попався журнал, призначений для працівників ГУЛагу. Здається, він називався *Перековка* (Перековування). Там було вміщено статтю кандидата медичних наук про нормування харчування в'язнів. Вона вразила мене своєю скрупульозністю, я сказав би, вірогідністю матеріялу. Підраховувалося, скільки кальорій витрачає в'язень на тій чи іншій праці, скільки в його тілі "резерви" кальорій, і скільки йому треба додати, щоб він не помер. Зі статті випливало, що раціон розраховано на виснаження в'язня, щоб використати всі наявні в нього "резервні" кальорії. Але що мене найбільше вразило, це точні дані, за скільки часу наступить смерть від виснаження організму за того чи іншого раціону. Автор не робить посилань на будь-які чужі дослідження. Досліди проваджено ним самим у радянських таборах!

Один табірний лікар показав мені інструкцію дозволеного перебування покараного в гамівній сорочці. Це своєрідний брезентовий мішок з рукавами, куди поміщають людину і підвішують за рукави животом донизу. В результаті тіло згинається в бік спини, завдаючи караному нестерпного болю. За табірною традицією одна хвилина гамівної сорочки відповідає одній добі суворого карцеру. Але в'язні воліють дістати друге покарання. І в інструкції чітко вказувалося, через скільки хвилин у залежності від тієї чи іншої конституції та ваги в'язня настає незворотна деформація карка, за скільки хвилин може наступити смерть. За статутом покарання "сорочкою" може здійснюватися лише в присутності лікаря. Саме для них і написана ця інструкція.

Демократично наставлені читачі можуть сказати, що багато чого я домислюю там, де в мене немає точних даних, та й узагалі радянські люди не звірі, а я їм приписую злочинства, гідні лише Третього Райху. Я цілком розумію їхні емоції, але звідки все ж таки береться "жовтий дощ"?

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

ПАМ'ЯТІ ПОМЕРЛОГО В РАДЯНСЬКІЙ ТЮРМІ 7 ЖОВТНЯ 1984 РОКУ ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА

К. С.

«Не ридай Мене, Мати, в гробі сушому».

Не оплакувайте його, Ніно Михайлівно, аджеж він живий!

"Я живий — і тепер сприймаю це як нагороду за моральність, наполегливість та ще любов", — писав він три роки тому.

Валеру було "спаковано", спочатку в цинкову, а тоді в дерев'яну труну. Його везли хоронити до Києва. "Могло б бути й гірше, — сказав хтось з тих, що стояли поруч. — Аджеж тепер його можна похоронити по-людськи. А якби він помер на етапі, ніколи б не дізналися, де його поховано. Там же тих в'язнів без розбору — в спільну яму".

Валеру "спаковано"... Як же так? Аджеж він такий живий, усміхнений. Не зважаючи на тюрми, етапи, табори, заслання, новий арешт і ув'язнення. А може, саме дякуючи їм? "... я знайшов скарб, про який не підозрював і який мені б не дістався, якби я залишився поза колючками. Там я зробився вільним! Я можу кривитися від болю, коли роблять пункцію, терпіти від холоду, коли лише в тонкому бавовняному костюмі; з'являться сльози, коли вмирає товариш, одначе, я знайшов дещо, що робить з мене людину. Ти маєш рацію, коли відмічаєш, що цьому ціни немає. Я розповідав товаришам у таборі про тебе, що шукала й знайшла, майже як у Біблії ... А я, як бачиш, так от. І якби мені запропонували повторити все спочатку, я змінив би окремі деталі, лише прикрі слабкості. Решту лишив би, як і було. Ти, звичайно, не запідозриш мене в позі. Я за час, проведений у таборі, встиг дуже мало і все ж таки дуже багато. Іноді я й сам дивуюся, де ж узалися сили, щоб подолати все. Я живий. Я зробився вірним".

"Я живий...". Звичайно, Валеро, ти живий. Подумай, хіба ті, що повільно й методично тебе вбивали, живі? Аджеж лише духові мертвяки можуть таке чинити. Тільки вони можуть знущатися над смертельно хворим в'язнем й стверджувати над ним свою жалюгідну владу. Як ти там, у тюремній лікарні, вмирав? Чи зустрів хоч один співчутливий погляд? Нам про це вже не дізнатися. Твої

Переклад з російської.

кати навіть матір до тебе не допустили, хоч і була вона всі ці дні під стінами тюрми, благаючи пустити до сина, що вмирав. Тіла твого теж не хотіли віддавати.

"Могло б бути й гірше...". Я стрималася й не сказала тоді, що *гірше бути не може*. Але це в нашому, поцейбічному розумінні, а там Валера — щасливий обранець. "Блаженні вигнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне". Мені подумалося, що такі, як Валерій Марченко, і є сіль землі нашої та її надія. В цій безнадійній країні лише *особистий* подвиг може щось змінити. "От тому нас і придушити не можуть, що на світі є чесні й сміливі люди", — писав якось Петро Григоренко.

Валерій не виходив на Червону площу з бомбами, не закликав до перевороту. Він просто не зміг поставити себе по той бік радянського зла. Будучи журналістом, він не дозволяв собі "непротивлення сумління", як це робили тисячі його "співбратів пера".

Валерій уболівав за свою знеславлену Україну, писав про трагедію української мови й культури. Як український патріот, він ніколи не висловлював почуття національної винятковости. Він уболівав за естонців, допомагав своїм грузинським, російським, єврейським друзям. Звільнившись після 8-річного ув'язнення й перебуваючи два роки на "волі" (завжди під наглядом КГБ), він якось умудрявся допомагати своїм друзям, які ще відбували термін. Він здобував ліки, продукти, теплі речі й пересилав їх у табори й місця заслання. Він підтримував і родини політв'язнів. Він був чуйним другом.

Під час нашої останньої зустрічі, невдовзі перед новим арештом, він з боєм і гіркотою говорив про зламаних владою людей. Розповідав про те, як залякані вони КГБ. Він пояснював це відсутністю віри. Сам Валерій передчував новий арешт, новий термін. Він сказав мені тоді дивовижні слова: "Знаєш, навіть якщо мене знову посадять, я все одно буду вільним".

Валерій дійсно був вільний тією волею, яку ніякі КГБ, ніяке тюремне начальство забрати не можуть.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

ПЕРШИЙ ВІНОК. ЖІНОЧИЙ АЛЬМАНАХ. Редактори та видавці Наталія Кобринська і Олена Пчілка. Друге, фототипічне, доповнене видання (Перше видання — Львів: Друкарня імені Т. Шевченка, 1887); вступна стаття, біографічні нотатки Лариси М. Л. Залеської-Онишкевич. Нью-Йорк: Видання Союзу українок Америки, 1984, XX + 486 стор. Видано в 100-ліття українського жіночого руху.

Союз українок Америки фототипічним перевиданням жіночого альманаху *Перший вінок* не тільки гідно вшанував 100-ліття українського жіночого руху, а й зробив важливий і цінний внесок в історію української літератури. Бібліографічна рідкість — альманах *Перший вінок*, що вийшов у світ майже сто років тому в Львові, — став тепер доступним нашому сучасному читачеві, який має можливість ознайомитися з літературною творчістю українських жінок-письменниць кінця минулого століття. Альманах *Перший вінок* цінний не тільки для літературознавців та істориків української літератури, але й для всіх, хто цікавиться життям і становищем української жінки в 19 ст.

Звичайно, мова й правопис у цьому збірнику дуже застарілі. За сто років українська мова, не зважаючи на всі перешкоди, досягла надзвичайно високого розвитку. Проте, загалом сучасний читач не матиме великих труднощів у розумінні творів, надрукованих у *Першому вінку*.

Історію цього *Першого вінка* докладно й фахово представлено у вступній статті Лариси Онишкевич. Сто років тому, 1884 р., відома українська письменниця й громадська діячка Наталія Кобринська зорганізувала в Галичині Товариство руських жінок. У своєму прагненні підсилити його діяльність, вона задумала видати жіночий літературний альманах. На допомогу їй прийшов Іван Франко. Товариство руських жінок почало збирати гроші на видання альманаху. Однак в товаристві йшла боротьба між різними напрямками: клерикальним, народницьким і радикальним. Коли 1885 р. обрано нову управу товариства, ця нова управа вирішила за зібрані на видання альманаху гроші купити срібну тацю для нового єпископа. Франко писав про такий поворот справи, що це "радше глупота, ніж зла воля". Таке трактування важливої культурної справи викликало обурення Наталії Кобринської, і вона вийшла зі складу членів створеної нею організації.

"Деякі люди доброї волі, але вузького погляду, — писав Франко, — стали підкопуватися під програму Товариства, ба-

жаючи повернути його діяльність на улюблену стежку української інтелігенції..., бажаючи з товариства освітнього, основного для культурної праці, зробити товариство філантропічне”.

Наталя Кобринська не відмовилася, одначе, від свого наміру і спільно з Оленою Пчілкою та з допомогою Франка здійснила свій намір: жіночий альманах *Перший вінок* вийшов у світ у Львові 1887 р.

У вступі до перевидання Лариса Онишкевич цілком слушно зазначає, що цей жіночий альманах був особливо цінний тим, що він "представив авторок з усієї України", що особисті зв'язки авторок з Наталею Кобринською та Франком "дали молодим авторкам не тільки заохоту, але й свого роду вишкіл".

Далі авторка вступної статті, характеризуючи окремі твори, вміщені в альманахові, зазначає, що основним наміром авторок альманаху було "потрясти совість затвердлх, подати руку терплячим, побуджувати до вартісного життя — з думкою про краще, більше виrozumіле і справедливе суспільство". Лариса Онишкевич коротко зупиняється на окремих творах Наталі Кобринської, Уляни Кравченко, Дніпрової Чайки, Олени Пчілки, Ганни Барвінок та інших. Закінчуючи свою цікаву статтю, авторка звертає увагу на те, що "авторки Альманаху не були одиницями, відчуженими від громади", що "вони не окремі, самітні фіялочки, а таки ефективний вінок".

Ініціаторка видання альманаху *Перший вінок* Наталя Кобринська надавала велике значення літературі, бо, за її власним визнанням, вона "через літературу дійшла до зрозуміння становища жінки в суспільстві", а тому "хотіла й інших повести на ту дорогу". Через літературу вона хотіла "впливати на розвій жіночого духа".

Зміст альманаху багатий і різноманітний. До нього ввійшли три поезії 16-літньої Лесі Українки, а також її поема "Русалка", поезії 19-літньої Людмили Старицької, Дніпрової Чайки, Уляни Кравченко, Олени Пчілки та інших. З художньої прози сюди включено оповідання Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Михайлини Рошкевич, Наталі Кобринської, Ольги Бажанської та інших.

Особливо цікаве оповідання Наталі Кобринської "Пані Шумінська". Героїня цього оповідання дбала лише про добробут своєї родини, не сягала думкою поза стіни свого дому, "вона хотіла, щоб усі її сини були попами, а доньки попадаями". Але її діти пішли іншими шляхами, навіть маленька внучка здивувала її своїм бажанням "так учитися, щоб мати свій власний хліб", щоб стати вчителькою. Новий "дух часу" спонукує молоде покоління до громадської праці на добро свого народу, а молоді дівчата прагнуть здобути рівні права з чоловіками.

Олена Пчілка також приділяє велику увагу ідеї жіночої еман-

сипації. У її оповіданні "Товаришки" дві товаришки Люба Калиновська і Раїса Брагова їдуть з повітового міста на Полтавщині за кордон, щоб здобути медичну освіту. Люба, закінчивши вищу освіту, повертається на Україну, в глухе село і там разом із своїм чоловіком самовіддано і безкорисливо служить своєму народові. А егоїстична дворянка-ретроградка Раїса виходить заміж за німецького професора й залишається за кордоном. Раїса відверто заявляє про свою зневагу до простих людей.

У альманахові *Перший вінок* ми маємо й цікавий етнографічний матеріал. Це статті Ольги Франко "Карпатські бойки і їх родинне життя", Софії Окуневської "Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних", Катерини Довбенчук "Дівка і княгиня (народні звичаї з Косівщини)". Безперечно великий інтерес становлять статті про становище жінки та про жіночий рух (статті Наталі Кобринської "Про рух жіночий в новіших часах", "Українське жіноцтво в Галичині в наших часах").

Франко в статті "Українська альманахова література" (*Prawda*, 1887) згадав про *Перший вінок* як про "першу цього роду книжку в українській літературі, що є явищем незвичайно важливим і симпатичним". Пізніше в праці *З останніх десятиліть XIX в.* (Львів: "Молода Україна", 1910, стор. 45) Франко підкреслив, що альманах *Перший вінок* належить "до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття" і що "для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжечка завсігди буде дорогоцінною пам'яткою".

В кінці книжки подано біографічні інформації про авторок *Першого вінка*.

Книжку прикрашає мистецька обкладинка Слави Геруляк. Зображені на ній дві молоді жінки в українському вбранні ніби символізують єднання двох частин України. І одночасно — це й влучна ілюстрація до провідного вірша Олени Пчілки, вміщеного на початку альманаху:

До спілки ж, сестри! В нашій гаю
Вінки ми праці пов'ємо...
І на користь рідному краю
Жіноче серце віддамо!

Петро Одарченко

Про авторів

- Орест Зілинський** — дослідник фольклору й літературознавець, як виглядає, підступно й пляновано вбитий офіційними чинниками 17. VII. 1976 р. в Карпатах. Його витягли силою з дачі, де він відпочивав, і кинули мертвого в лісах за 40 км від дачі. Свої поміщені в *Сучасності* дуже рідкісні поезії автор надіслав до редакції коротко перед убивством.
- Сергій Параджанов** — грузинський кінорежисер, який проживав у Києві, де зжився з українською культурою й полюбив її, залишивши в ній свій незабутній слід фільмом *Тіні забутих предків*.
- Ліда Палій** — прозаїк і перекладач, готує до друку книжку своїх подорожніх нарисів. Займається також малярством і фотографією.
- Марко Павлишин** — викладач мови та літератури в Університеті Монаша в Мелборні, Австралія. Він народився 1955 р. в Австралії, студював у Мелборні та Марбурзі германістику.
- Пол Пайнс** — американський поет і прозаїк середньої генерації. Минулого року вийшла його перша повість *Tin Angel* у видавництві Віляма Морров.
- Марина Антонович-Рудницька** — мистецтвознавець, автор статтів на мистецькі теми, в яких центральне місце займає творчість Якова Гніздовського. Живе в Монреалі (Канада).
- Алексіс Ранніт (1914-1985)** — естонський поет, мислитель і мистецтвознавець. На еміграції був пов'язаний з Єйльським університетом. Більше про Ранніта див. у статті Якова Гніздовського "Алексіс Ранніт — вісім років дружби" в цьому числі журналу.
- Яків Гніздовський** — графік, маляр і есеїст, всевітньо знаний своїми дереворізами. Автор ікон контроверсійного іконостасу, встановленого цього року в церкві Св. Трійці в Кергонксоні (штат Нью-Йорк).
- Любомир Онишкевич** — науковий дослідник, за фахом інженер-електронік, наукові ступені одержав у Массачусетському технологічному інституті. Під сучасну пору працює в лабораторії RCA (Американська радіокорпорація), де завідує відділом електронних матеріалів. Онишкевич — автор 56 статей і має 13 патентів.
- Анджей Кемпфі** — доктор класичної філології, колишній співробітник Польської Академії Наук у Варшаві.
- Богдан Струмінський** — доктор слов'янської філології, колишній викладач Варшавського університету. Тепер він науковий співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету (УНІГУ). Цього року вийшла його книжка *Псевдо Мелешко: українська апокрифічна соймова промова з 1615-1617 рр.* (Кембрідж: УНІГУ, 1985).
- Іван Головінський** — викладач Ратгерського університету, одержав наукове звання доктора з психології в Темплському університеті (Філяделфія, 1961 р.), автор багатьох наукових праць. 1983 р. з'явилася його більша праця *Psychology of Exceptional Children* (Прінстон: Princeton Book Co. Publishers).
- Сергій Мюге** — народився 1925 р. на Україні в Одесі. В'язень сталінських таборів. Закінчив Московську сільськогосподарську академію імені К. А. Тімірязєва. Захистив докторську дисертацію за спеціальністю "Нематологія рослин". Від 1973 р. — емігрант у США. Посідав посади професора нематології в університетах: Каліфорнії (Дейвіс), Массачусетсу, МакГільському та в університеті штату Канзас. Автор більше 100 наукових праць і книг у своїй ділянці, деякі з яких вийшли друком в американських видавництвах, а також на суспільно-політичних та науково-популярних темах. Тепер за станом здоров'я — на пенсії.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytskyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

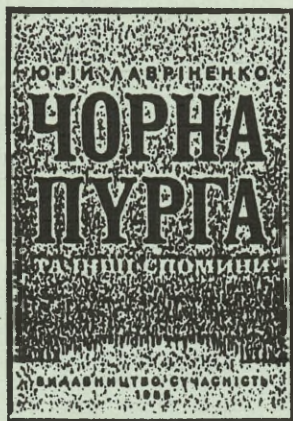
Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Юрій Лавріненко

ЧОРНА ПУРГА

ТА ІНШІ СПОМИНИ

1985, 194 + vi стор. Передмова Івана Кошелівця. Обкладинка Лариси Лавріненко. Багато фотографій з альбому Автора.

Видавництво радіє, що спомини збігаються з вісімдесятиріччям Автора.

Ціна: 8 ам. дол.

Емма Андіївська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макаренка.

Чергова збірка сонетів Емми Андіївської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюрморти й краєвиди», «Вігилії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA